

Пр 205
10-3

Українська академія наук
Збірник історично-філологічного відділу
Волзьк XVII в. 1926.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ЗВІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 10 вступ, вип. 3.

A. Krymski: Introduction à l'histoire de la Turquie.

Акад. Аг. КРИМСЬКИЙ

ВСТУП
до
ІСТОРІЇ ТУРЕЧЧИНИ

Вип. 3: ЕВРОПЕЙСЬКІ ДЖЕРЕЛА XVI В.

Ціна 75 коп.

У КИЇВІ
з друкарні Української Академії Наук
1926

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232. 1926.
Зам. № 3902.—1200.

Европейські джерела XVI в.

1-2. Пережитки середньовічної давнини: Ріккольдо (1514) та Боем (1520).

До нашого огляду ми вносимо тільки ті европейські писання XVI в., які мають характер загальніший, тобто торкаються історії (або побуту) Туреччини більше-менше в цілому, а не в окремих епізодичних моментах. (Приміром, відокремлене якесь оповідання про турецьке завоювання тієї чи іншої країни, про якийсь пам'ятний бій і т. і. не мають увіходити в цей-о наш огляд, бо їм місце не тут, а в бібліографії спеціальній).

Звичайно, що й серед загальніших писань нашу увагу притягати, по суті, повинні лише ті, з яких можна справді витягти факти пові та реальні. Тільки-ж на самому початку нашого огляду нехай фігурують дві такі книжки, що по суті являються й не джерелами для історії Туреччини, а тенденційними, ворожими та ще й перестарілими памфлетами проти неї і проти турецької релігії - мусулманства. Одна з них (автор о. Ріккольдо, чи - з латинська - о. Рихард) була геть уся пережитком іще й для XIII в. і, з певним розголосом, наново була піднесена европейцям XVI в. в характері ніби історичного джерела. І друге писання (автор Ів. Боем) не далеко одійшло від першого, але доводиться й на ньому спинити увагу хоч побіжно, бо воно сталося як-найпопулярнішим писанням, звідки Європа довго-довго не переставала черпати звістки про турків та про їхній побут і віру.

1) *Turchicae spurcitia et perfidia sugillatio et confutatio, duabus libellis lectu iucundissimis nec minus gratis conclusa. Quorum prior — foedissimos mores et turpissima instituta eorum aperit et confutat; Posterior — alcoranum, turchicae perfidiae instrumentum, validissimis argumentis improbat, confutat, explodit. Est autem Richardi, ordinis praedic, e graeco (cum apud Latinos minus cultus extaret) nuper tralatus. Praemissis quibusdam de Turcharum in christianum nomen odio et Christianorum in eos iam concepta resistantia: lectu non indignis: et utriusque operis titulis seu capitibus.* Париж 1514 (що, зрештою, на титулі не зазначено), 4 ff. + 97 ff. ¹⁾. Очевидачки, що з рукопису, та й то з грецького, а не з латинського, зроблено московський переклад, десь певне 1489 р. ²⁾. Справжнє авторове ім'я

¹⁾ В латинських цитатах звук *и* (навіть коли його друковано буквою *v*) ми скрізь віддаємо буквою *и*. Прим. цитуємо «Тигса», а не «Түгса».

²⁾ «Сказаніе о срачынской вѣрѣ. Начало сей книзъ изложено бысть отъ латынина Риклада, сущу ему бывши въ чину учителя по закону срачинскому и пакы возвратившюся ему къ своей вѣрѣ латынѣстѣй въ всяси (sic!)»—въ липневій книзі Макаріївських «Четій Міней» XVI в. (під 31 липня). Перекладач-московець въ кінці наводить заяву татарина-мусулманина, що од Мохаммедової смерті до тих ча ів «по татаръски отошло 800 лѣтъ и 80 и 4». Цифра «татаръскихъ» (тоб-то місяцевихъ) 884 років — це виходить 857 років сонячнихъ, а що Мохаммед помер 632 року, то датою для московського перекладу буде: 632+857=1489-ий рік. А. І. Соболевський у своїй розвідці: «Переводная литература Московской Руси XIV-XVII вѣка» (Спб. 1903, въ «Сборникѣ Росс. Ак. Н.» т. 74, ст. 3-5) до цифри «632» одразу додав цифру «884», не знаючи, що «татаръскі» місячні роки треба попереду перевести на сонячні. Черезъ те у нього вийшла неправдива дата для московського перекладу: 1516 р.

було Ріккольдо. Це був італійський чернець-tosканець з Монте ді-Кроче, що жив у XIII в. і помер 1309 р. Він каже в передмові, що довго обертається на мусулманському сході, між іншим і в Вавилоні (= Каїрі), добре вивчив арабську мову і арабську богословську науку. Захтів він був перекласти Коран з арабської мови на латинську, але «стільки знайшов у Корані байдок, брехні та богохульства, що аж нудно йому стало», і натомість Ріккольдо написав свою оцю «Confutatio», тільки-ж не по латині, а по італійськи (це вже був вік Данта). З італійської мови Ріккольдове (чи там Рихардове) писання переклали на латинське, з латинського на грецьке (переклав Димитрій Кидонський), з грецького — знов на латинське, і так Ріккольдове «виявлення проклятого Мохаммеда, катанинського сина первородного», або, на сучасніший лад, «Turchicae spurcitiae confutatio» — надбало нової популярності в XVI ст. З латинської мови переклав тоді Ріккольда на німецьке Март. Лютер (Віттенберг 1542). Меланхтон — знов — видав латинський текст у II частині Бібліяндрового латинського видання Корану (Базель 1543, ст. 83-165).

Про історію турків-османів в цій книжці нема нічого, але вона дуже симптоматичне літературне явище, бо наочно свідчить, з якими чисто-середньовічними поглядами підступала Европа поч. XVI в. до студіювання Туреччини.

2) **Ів. Боем** (або, як звичайно вимовляють на німецький лад, **Бем**): *Omnium gentium mores, leges, ritus, ex multis clarissimis rerum scriptoribus a Ioanne Boemo Aubano, sacerdote Teutonicae militiae devoto, nuper collectos et in libros tris distinctos: Aphricam, Asiam, Europam — optime lector lege. Augustae Vindelicorum 1520.* Ця популярна книжка видавалася та й видавалася протягом XVI в. щось разів аж трицятро, по різних містах Європи, відержала аж десять видань у перекладі італійському, видань п'ятеро у перекладі французькім, перекладалася й на еспанське, англійське, жidівське¹). В другій її частині невеличкий розділ XI-ий зветься «De Turcia Turcagumque moribus, legibus et institutis omnibus» (див. ст. 141-156 ліонського видання 1591). Найчитанішим однак було в цій книжці мабуть оповідання не про Туреччину, а про те, звідки взявшіся іслам. А це Боем позичив з неменше популярної книжки Полідора Вергілія: «De inventoribus rerum» (Венеція 1498), що теж протягом XVI і XVII вв. відержала щось аж сотню всяких видань та перекладів²; а в XVIII в., за наказом Петра Великого, перекладено її на російську мову (1720).

3-5. Видання за участю Меланхтона або й Лютера: а) «Коментарій [1531] про турків» католицького єпископа Джовія, б) всезбірка про турків при Бібліяндровому латинському виданні Корана в Базелі 1543, в) записки серба Джурджевича бл. 1541 р.

3) **Паоло Джовіо** (*Giovio, Jovius*) — народ. 1483 в Комо (Ломбардія), пом. у Флоренції 1552, італійський гуманіст-історик, попереду з професії

¹⁾ Ті викладання й переклади І. Боеової книжки перелічено в XI томі Шовенової бібліографії, присвяченому історії Мохаммеда — див. Vict. Chauvin: Bibliographie des ouvrages arabes, XI. Mahomet (Льєж 1909), ст. 146-148.

²⁾ Видання і переклади Вергілієвої книги «De inventoribus rerum» перелічено у Шовена, XI (1909), ст. 193-195.

медик, потім єпископ Ночерський. Джовіо не був спеціялістом-ходознавцем, але тішився він дуже великою повагою серед своїх сучасників, як історик-політик, і мав чимало зарозуміlosti.

а) В Росії Джовіо найбільше відомий через своє писання «Pauli Jovii Novocomensis — De Legatione Basilii, magni Principis Moscoviae, ad Clementem VII Pontificem Maximum liber», або, як перекладено її заголовок на російське: «Павла Іовія Новокомського книга о посольствѣ отправленномъ Василіемъ Іоановичемъ, Великимъ Княземъ Московскимъ, къ папѣ Клименту VII»¹⁾. Це запис щоденних Джовієвих розмов із Дмитром Герасимовим (або «Митею Малымъ, толмачомъ латынскимъ», Никон. лѣт. VI, 232), що приїхав 1525 р. до Риму як посол з Москви. Тільки-ж ця Джовійова книжка про московське посольство є джерело не для турецької історії, а для московської, хоч, правда, Джовіо побіжно там говорить і про Персію і про Туреччину і про Туркестан: згадує, прим., за тую залізну клітку, в якій возив за собою султана Басіза Бліскавичного завойовник Тімур, і т. і.

б) Мабуть чи не найбільше зажив поваги Джовіо великою (дуже небезстронньою) європейською історією своїх часів: P. Jovii — Historiarum sui temporis libri XLV, в межах од 1494 р. до 1547 (Флоренція, 2 тт. 1550 і 1552)²⁾; звичайно, що й там він торкнувсь Туреччини.

в) Але спеціальну історію Туреччини, од Урхана до перших років Сулеймана Пишного, виклав Джовіо в невеличкому стислому нарисі: «Commentario delle cose de' Turchi (Informatione a Carlo Quinto imperatore augusto)» і свою оту працю присвятив 1531 р. імператорові Карлові V — того самого року, коли вийшов у світ дуже поважний, хоч невеличкий, трактат Сагундіна XV в.: «De Turcarum origine». Надруковано було цей Джовій «Commentario» мовою італійською вже аж десятьма роками пізніш (Флор. 1541), тільки-ж іще перед тим із'явивсь у світ латинський переклад: «Turcicarum rerum commentarius» (Vitebergae 1537), при чому передмову до книжки, повну похвал для ерудиції Паола Джовія, дав славнозвісний Меланхтон³⁾. Той самий Меланхтон наново видав цього Джовіевого нариса в додатку до

¹⁾ Див. «Бібліотека іностранныхъ писателей о Россії. Иждивенiemъ М. Калистратова, трудами В. Семенова. Отдѣленіе I, томъ I», Спб. 1836. Тут видано і оригінальні тексти, і російські переклади: подорож Йосафата Барбара (1436); подорож Амвросія Контаріні до шаха Узун-Хасана (1473); лист Альберта Кампенського до папи Клиmentа VII (1524) про московські справи, і нарешті—Павла Іовія «Книга о посольствѣ Василія Іоанновича». Кожен відділ цієї книги має свою окрему пагінацію. Між ними П. Джовіо—ст. 1-55 рос. переклад, ст. 57-78 латинський текст, ст. 81-93 примітки. Латинське видання: «De legatione Basilii» вийшло в світ у Римі 1525, у Базелі 1527, а потім (як додаток до Записок фон-Герберштайна) — у Базелі 1551, 1556 і ін. Є й новий рос. переклад—А. Малейна, при Герберштайні: «Бар. Сигизм. Герберштейнъ — Записки о московитскихъ дѣлахъ [= ст. 1-250]. Пав. Іовій Новокомській—Книга о московитскомъ посольствѣ [= ст. 251-275], Спб. 1908 (ст. XLII+383).

²⁾ Інші видання Джовієвих Historiarum—Венец, 3 тт. 1552, Пар. 1553, Базель 1567 і ін. Італ. переклад: Paolo Giovio—Historie del suo tempo, т. I, Флор. 1551, Венец. 1560; т. I-III Венец. 1568; франц. пер.: Ліон 1552, Пар. 1579.

³⁾ Turcicarum rerum commentarius Pauli Jovii, episcopi Nucerini, ad Carolum V, imperatorem augustum, ex italicо latinus factus, Fr. Nigro Bassianete interprete (=Негрі да Бассано). Addita est praefatio Philippi Melanchtonis, Vitebergae, anno 1537; Пар. 1538.

первопечатного т. зв. Бібліяндрового видання латинського перекладу Корана (Базель 1543)¹⁾, що має при собі передмову од Лютера; а через те нарис П. Джовія стався широко відомим іще більше. Зараз ісінько його перекладено і на англійську мову (Л. 1546). Наново видавали його й пізніш, прим. (як він і був первісно написаний) по італійськи: Флор. 1558 та у всезбірці Ф. Сансовіна кінця XVI в.²⁾; увіходив він і в поєний Паола Джовія збір творів («Opera omnia»), — одно слово, мав той «Коментарій про турків» як-найбільше розповсюдження та вплив на погляди європейської суспільності. Сучасники високо шанували П. Джовія, як тямущого історика-політика, і з цього боку він і досі має для нас чималу вагу. Тільки-ж був Джовіо настільки зарозумілий, що зважувався в своєму «Коментарії про турків» споритися проти звісток дуже добре поінформованого Сагундіна XV в., і через те відомий російський тюрколог В. Смірнов не без справедливої іронії зве П. Джовія «доморощенимъ європейськимъ полигисторомъ»³⁾. Може бути, що стаття чи «коментарій» Паола Джовія «Delle cose de' Turchi» припадала до вподоби європейцям XVI в. своєю компендіяльною стисливістю, — це всього якихсь 30 друкованих сторінок.

4) Принагідно згадана у нас величенька збірка «Historiae de Saracenorū, sive Turcarum origine» (Базель 1543) — це є третя частина **Бібліяндрового** латинського видання **Корана**, першого друкованого перекладу цієї священної книги, що вийшов у світ за участю Меланхтоновою та Лютеровою. На титульному листі першої частини дано довгого заголовка, що починається так: «Machumetis Saracenorum principis ejusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran»⁴⁾. Друга частина, з окремою вже пагінацією, містить полемічні «Confutationes» проти мусулманської віри, що їх писали, напр., Микола Кузанський, Джіроламо Савонарола та інші; отут (ст. 83-165) передруковано її вищезгадане в нас Рікколльдове «Виявлення проклятого Мохаммеда» мовою латинською і грецькою. Третя, для нас найцікавіша, частина — є історична; вона має 163 ст. (та її то in-fol.), а згуртовано в ній — окрім передмови од Мартина Лютера — дев'ятеро історичних статтів про турків.

¹⁾ а саме на ст. 106-135 третього Бібліяндрового тома, що має окремий заголовок: «Historiae de Saracenorum, sive Turcarum, origine, moribus... rebus gestis» і т. д. (Базель 1543). Там само (ст. 135-140) вміщено статтю Джовія про склад і лад турецького війська. Ми ще казатимемо про цей III т. нижче, під № 4.

²⁾ Про всеабірку «Historia universale de' Turchi» Сансовіно (1561 і д.) — див. нижче, під № 12. Завважити варто: хто користується оцім виданням, той найчастіше цитує заголовок Джовіевого нариса як «Informatione (delle cose de'Turchi)». Ми-ж завсіда цитуємо латинське базельське видання при Бібліяндровому Корані і тому звemo Джовіев нарис: «Commentarius».

³⁾ Так висловився проф. В. Д. Смірнов у статті «Мнимий турецький султанъ Calepinus Cyruscelebes» 1907 (ст. 8) — у XVIII томі «Записокъ Вост. Отдѣленія Имп. Русск Археолог. Общ.». Пор. у нього-ж таки ст. 11-12.

⁴⁾ Докладно див. ціле титло та звістки про це видання Т. Бібліяндра (тоб-то простиш — Бухмана) у мене в «Історії мусульманства», ч. 1 (М. 1904), ст. 138-140.

Самий заголовок цієї третьої частини Бібліяндрового Корана 1543 р. настільки характерний, що варто його навести цілком:

Historiae de Saracenorum sive Turcarum origine, moribus, nequitia, religione, rebus gestis. Itemque de ordinatione politiae eorumdem domi et foris, et disciplinâ ac ordine militiae Turciæ, deque itineribus in Turciam. Una cum uitis omnium Turcicorum imperatorum ad nostra usque tempora, aliisque lectu dignissimis, hocque praesertim saeculo (тоб-бо в вік апогея турецької могутності) cognitu utilissimis, ac ualde necessariis.

Зміст:

Ст. 3-6. Передмова од Мартина Лютера.

Ст. 7-60. «De moribus, conditionibus et nequitia Turcorum». Автора названо «Septemcastrensis», тобто Siebenbürger, инакше Семигородець, Трансильванець. Це той самий «Мюльбахський студент», бранець 1438 р., про якого сказано в «Історії Туреччини» I (1924), ст. 43. Цей важливий побутовий трактат уже друкувався давніш разів двійко (1488; 1530).

Ст. 60-99 і ст. 99-100. Славетний (навряд одинак надісланий) лист папи Пія II до володаря турків Морбісана (себ-то до султана Мехеммеда II Завоювника), де папа вмовляє султана охреститися,—а до того додано видуману відповідь од султана до папи. Перший раз видруковано цього листа ще 1475 р.

Ст. 100-106. *Ordinatio politiae Turcarum domi et foris, ex oratione hortatoria ad bellum Turcis inferendum, quam uir in rebus magnis diu cum gloria magna persatus habuit ad Maximilianum Caesarem.* Владущим султаном названо Баезіда II (1481-1512).

Ст. 107-135. Уже згадуваний нарис турецької історії Паола Джовія: «Turcicarum rerum commentarius» 1531 р. (див. вище № 3), і на ст. 135-140, його-ж таки: «Ordo ac disciplina Turcicae militiae».

Ст. 140-148. Ioannis Lodovici Vivis: «De conditione vitae christianorum sub Turca», теж XVI в.

Ст. 148-153. Фелікс Петанцій: «Quibus itineribus Turci sint aggrediendi» Це докладний розпис маршрутів для хрестових походів на Туреччину, поданий чесько-угорському королеві Володиславові (згин. 1526 в бою під Мухачем).

Ст. 154-163. Jacobi Sadoleti, episcopi Carpenteractis: «De regno Ungariae ab hostibus Turcis oppresso et capto» homilia.—Жалі на те, що Сулейман Пишний підбив під себе Угорщину (після фатального бою під Мухачем 1526).

Невтомний Меланхтон (народ. 1497, пом. 1560) саме перед смертю своєю приклав руку до перевидання ще одного письменника—хорвата, чи далматинця, що довго перебув у турецькій неволі і написав про турків бл. 1541 р. свої спомини, коротенькі, але дуже змістовні. Цей серб-католик—

5) Бартол. Джюрджевич (Barth. Georgieviz; народ. в 1500-х чи в 1510-х рр., пом. у Римі 1560). Нопереду Джюрджевичеві писаннячка були звалися: а) Epitome de Turcarum ritu, moribus et caeremoniis (Пар. 1545) і б) De afflictione captivorum sub Turcarum tributo viventium (Вормс 1545), а вже потім були з'єднані докупи. Про своє життя він сам дає рясні звістки¹⁾. Джюрджевича забрали турки в полон (1528?) ще як був з нього молодий парубок та й oddali до війська. Він навчивсь по-турецькому, знав і перську мову, навіть трохи арабську²⁾. Йому поталанило на-

¹⁾ Почасти їх використав Чедомил Міятович у своїй статті: Bartolomije Georgijević, Hrvat, pisac 16-oga veka—в «Rad Jugosl. Akad.» т. XLIV (1878), ст. 108-121.

²⁾ У IV частині («Disputatio cum Turca») Джюрджевич, спорячися проти дервіша Челебія в угорському місті Варадіні 1547 р., цитує Коран по арабськи, що й додає: «Треба знати, що арабська мова має чимале споріднення з жидівською і халдейською» (див. в лейденському виданні 1578, ст. 130).

решті втекти з неволі — через усю М. Азію до Сирії й Палестини. В Єрусалимі його притулили черці-францисканці на горі Сіоні і допомогли повернутися до Європи. Прибув він на батьківщину після смерти трансильванського воєводи Івана Запольського (що пом. 1540 р.)¹⁾. А точніше — прибув Джорджевич мабуть чи не 1541 р.²⁾. Вищезгадані оті дві малесенські книжечки про турецький побут і про християнську недолю під турецьким володінням Джорджевич опублікував був (1545), як бачимо, за чотири роки після того, і вони негайно були перекладені на різні європейські мови³⁾, а 1552 р., бувши в Римі, дав Джорджевич збірне доповнене видання усіх своїх споминів під спільним заголовком: «De Turcarum moribus» (вийшло в Парижі 1553). Мабуть чи не найбільшого розголосу набрало посмертне видання Джорджевичевих «De Turcarum moribus», що надруковано в додатку до більшої книжки з передмовою Меланхтоновою, під заголовком: «De origine imperii Turcorum» (Вітт. 1560). Те видання передруковано було трохи згодом у Парижі 1568. А найпопулярнішим явилося або лейденське: «De Turcarum moribus» 1578 (192 ст. in 18-о), або той італійський переклад, що подав Фр. Сансовіно у своїй всезірці «Historia universale de' Turchi» (Венец. 1561 і ин.). Та друкували Джорджевича і в XVII стол., як от під заголовком «Voyage de Jérusalem i. t. d.—mis en lumière par Lambert Darmont» (Льєж 1600 in 4-to), або «De Turcarum moribus libellus» (Гельмшт. 1671).

Точний заголовок Меланхтонового видання: *De origine imperii Turcorum, eorumque administratione et disciplina, brevia quaedam capita notationis loco collecta. Cui libellus «De Turcorum moribus», collectus à Bartholemaeo Georgieuz adiectus est. Cum praefatione reuerendi uiri D. Philippi Melanchtonis. Witebergae 1560 (in 16°)*. Воно не пагіноване. Видано тут трьох авторів, і Джорджевич — в середині книжки. Починається ж книжка (після Меланхтонової передмови) отім написом «De origine imperii Turcorum», що вказано й на заголовку, і тут дано низку сultans'ких (лубочно зfantazovаних) портретів та інших турецьких типів. А після Джорджевичевих писаннів іде оповідання бургундця Миколи Моффанського про те, як Сулайман Пишний загубив свого сина Мустафу: «Soltani Solymanni Turcarum imperatoris horrendum facinus, scelerato in proprium filium natu maximum Soltanum Mustapham parricidio, a D. 1553. patratum, autore Nicolao a Moffan Burgundo». Моффанове компліятивне оповідання передруковувалося й потім часто (е воно й у «Chronic-ах» Лоніцерових кінця XVI в.).

Лейденське видання має заголовок: *De Turcarum moribus epitome. Bartholomeo Georgieuz Peregrino autore. Lugduni, apud Joan. Tornaesium, typogr. regium MDLXXVIII.*

¹⁾ Див. в лейд. вид. ст. 95, де Джорджевич каже, що турки піддержують династичні претенсії Іванового сина.

²⁾ На ст. 38 він каже, що султан Сулайман Пишний має (*nunc habet*) двацятитрілітнього сина Мустафу. А що той Мустафа народився бл. 1518 р. то звідти виходить, що свої слова про Мустафу написав Джорджевич бл. 1541 р.

³⁾ «postea à me divulgata per do:tos probosque viros in varia idiomata traducta et publicata comperissem», — каже Джорджевич у передмові (підписаній 1552-им роком) до пізнішого збірного видання (в лейд. вид. 1578 див. це на ст. 8).

Ми тут подамо і зміст Джюрджевичевого писання, йдучи за сторінками саме лейденського видання 1578 р.:

Ст. 1-4, передмова од Джюрджевича 1552, де він оповідає, як йому пощастило втіти з турецької неволі після тринадцятирічного перебування в різних країнах тодішньої Туреччини.

Частина (caput) I. *De Turcarum ritu et saege moniis* (ст. 9-73). Має такі розділи: Про турецькі мечети (ст. 9-14). Піст рамазан (ст. 14-15). Обрізання (ст. 16-20). Духовництво (ст. 21-22). Черпі-дервіші (ст. 22-24). Коран і сунна (ст. 24-25). Школи (ст. 25-27) з додатком зразка турецьких віршів у латинській транскрипції, з перекладом. Шлюб (ст. 27-28). Плігігримство (ст. 28-29). Чудеса Мухаммедові, quae sunt scripta in eorum libro *Mehemmedine dicto* (ст. 29-32). Милостина (ст. 32-33). Жертвоприношення (ст. 33-34). Заповіти (ст. 35). Ховання мерців (ст. 36). Надмогильні мавзолеї-турбе (*tulbe*, ст. 36-37).

Додаток до част. I-ої: «*De Turcarum re militari*» (ст. 38-56): Військо (ст. 38-39). Вельможі (ст. 40-41). Паші (*Basjae, qui omnes ferè ex raptis Christianoū filiis in eam dignitatem prouehuntur* (ст. 42)¹). Султанська влада (ст. 42-44). Чим зменшуються турецькі сили? (ст. 45-46). Яничари, солаки, пішаки (ст. 47-49). Військові уряди (ст. 50-51). Обоз (ст. 51-53). Військовий справедливий суд (ст. 53-54). Як святкують перемогу на війні? (ст. 54-55). Полювання (ст. 55-56).

2-й додаток: «*De Turcarum agricultura*» (ст. 56-67): Робітники, хлібороби і ремісники non tam subtilis et praestantis ingenii ut in istis partibus nostris (ст. 56-58). Суд і судові карти (ст. 58-59). Хліборобство і садівництво (ст. 59-60). Череда (ст. 60-61). Хати (ст. 62). Одіж (ст. 62-63). Страви й питва (ст. 63-65). Як сидять за їжею? (ст. 65-67).

Додаток 3-й: «*Dialogus*» (ст. 68-73). Зразки турецької мови, подані як размова між християнином і мусулманом, у латинській транскрипції з перекладом.

Частина II: «*De afflictione tam captiuorum quam sub tributo viuentium Christianorum*» (ст. 74-107). Полон (ст. 75-76). Бранці султанські (ст. 76-79). Бранки (ст. 79-80). Невільники у приватних турків (ст. 80-82). Лиха доля невільників-неремесників (ст. 82-85). Невільничий базар (ст. 85-88). Невільники-чередники (ст. 88-89). Як тікають з Туреччини європейської? (ст. 89-90) і як з Малої Азії? (ст. 90-91). Кари для втікачів; милосердна допомога од греків та вірмен (ст. 92-93). Чарівні замови, щоб невільники не втікали (ст. 93-94). Загубель християнської віри в Туреччині (ст. 94-95). Становище підбитих християнських країв (ст. 95-97), а з осібна духовництва (ст. 97-98). Християнські податки (ст. 98-101).

Дод. до II част.: «*Dialogus*» (ст. 102-107) — зразки сербської мови, в тім числі переклад «Отче наш» і «Богородице-Діво» на живу сербську мову, в латинській транскрипції, з приміткою: impossibile est nobis Latinis characteribus, ipsorum vocabulorum veram prolationem imitari (ст. 107)²), а наприкінці: Turcae quoque eadem lingua (= по-слов'янськи) in aula eorum Regis, et in confiniis Sclavoniae versantes, utuntur. Vale (ст. 107).

Частина III: *De Christianorum cladibus et de Turcarum ad fidem Christi conuersione* (ст. 109-124) — наведено турецькою мовою (латинськими буквами) пророчество про

¹⁾ Порівн. такі самі слова у Михайла Литвина (1548-1551) — у нас в «Історії Туреччини» (1924), ст. 179; або у чеха Вратислава 1595 (див. нижче під № 25).

²⁾ Цього слов'янського елементу в латинському писанні Б. Джюрджевича коротко торкнувся і Чедоміл Міятович у своїй статті в «Rad Jugoslav. Akad.» 1878 (на ст. 116-117), а спеціальну розвідку дав Бодуен де Куртене: «Das Slavische in den Werken von Bartholomeo Georgieuiz» в берлінському Archiv für slavische Philologie, т. XI (1888), ст. 343-354. І Бодуен, і редактор Ягич (ст. 353) добавчають у Джюрджевичевій мові ознаки говірок над-адріятицьких, навіть точніші — з округи Задарської («aus der Gegend von Zara», — Ягич).

майбутню перемогу християн над турками і дано латинський переклад та філологічні коментарії.

Частина IV: *Disputationis cum Turca habitac narratio* (ст. 125-141) — про релігійний дисп'ют Барт. Джорджевича 1547 р. в угорському місті Варадині з мусулманським богословом дервішем-Челебісм. Вкінці — «Отче-Наш» по турецьки, в латинській транскрипції (ст. 141).

Частина V: *Deploratio cladi Christianorum* (ст. 143-159).

Частина VI: «*Exhortatio contra Turcas*» (ст. 160-177). На послідку — «Отче-наш» по новоарабськи латинськими буквами (ст. 178-180).

Кінчається Джюрджевичева книжечка прощальним словом до читача (ст. 181-184) і показчиком змісту (ст. 186-192).

6-10. Елаборати французів, нових турецьких союзників (1530-их рр.): а) Г'. Постель «космополіт» (з 1535-1538, 1542 і д.); б) Ріше 1540; в) Жофруа 1543; г) Белон дю-Ман 1555; д) Мик. де-Ніколаї 1567.

Відколи в Царгороді зачали перебувати французькі дипломатичні представники згідно з трактатом (1536) поміж королем Франциском I та султаном Сулейманом I Пишним — турецьку історію, або матеріал для неї, стали видавати французи, котрі якийсь час побували в Царгороді.

6) Одним з перших учених французьких піонерів, що саме під час французько-турецької спілки висунувся, це був «космополіт», як він себе офіційно звав, Гільйом Постель (нар. 1510, пом. у Парижі 1581)¹⁾. Він одвідав Туреччину з Сирією та Палестиною між 1535-1538, при чому приїхав до турецької столиці, 1537, вкупі з дипломатичним французьким посольством. Як повернув Постель до Парижу із своєї східної подорожі, то стався першим професором східних мов у недавно заснованому Collège de France (1538). Але викладав він, так, якихсь літ п'ятеро. Його еретичні релігійні ідеї викликали незадоволення коли не самого короля Франциска I, то інших сильних людей, — і Постель покинув викладання в Колежі. Він вирядився до Риму 1544, але там не поладнав з Лойолою, засновником єзуїтського ордена, переїхав до Венеції, а звідти (мабуть 1546)²⁾ знов подавсь подорожувати по сходу. Знов він одвідав і турецький Царгород, і арабські Сирію та Палестину, а в 1551 році повернув зо сходу до Європи, до Базелю в Швейцарії (щоб умовитися про друг своїх писав). Із Швейцарії він знов приїхав до Парижу і знов викладав східні мови, маючи стільки слухачів, що заля в Collège des Lombards не могла їх умістити; а тому він збирав свою авдиторію на подвір'ї та й читав лекції слухачам ставши в вікні. Через релігійні непорозуміння Постель 1553 р. приневолений був перервати свій курс, але потім знов його поновляв і знов збирав широку

¹⁾ З численної бібліографії про Постеля назовемо: а) Itting: *Opuscula varia* (1714), ст. 235-315; *Disseitatio de G. Postello*; — б) Weiss: *Postel Guillaume* — в *Biographie Universelle*, т. XXXV (Пар. 1823), ст. 491-500; — в) A. Lefranc: *Histoire du Collège de France* (Пар. 1893, ст. 186 і д.); г) Кримський: «Первые шаги западно-европейского востоковедения в XVI веке» — Древности Восточная Имп. Моск. Арх. О-ва, т. II вип. 3 (Москва 1903; в окремій відбитці див. про Постеля ст. 5-7, in 4-to).

²⁾ Принаймні він сам зазначає в «*De la republique des Turcs*» (т. III, Пуатьє 1560, ст. 71), що 1546 р. він був у Царгороді.

авдиторію, дарма що за своїй релігійно-містичні ідеї він в очах багатьох людей був причинний і психонат. Постель добре знови не тільки турецьку та арабську, ба ще й усікі ішпі. Якось-то—це вже під кінець свого життя—він не посомився гордо заявiti французькому королеві Карлові IX, що з Франції може він любісінько дійти аж до Китаю, не потребуючи ніяких перекладачів (*sans truchement*). Для історії Туреччини та почасти й інших мусулманських народів XVI в. вагу мають трьохтомові подорожні записи та враження Г. Постеля-Космополіта: «Про турецьку державу» (або «Східні історії») з тими історичними коментарями, які він в них там-сам повставляє, призираючи їх почасти на сході-таки, почасти з писаннів інших європейців (він цитує з'європейного черця Гайтона XIII-XIV в., безперечно знов він «Мюльбахського студента» XV в.; спориться Постель проти Джовія). Вів Постель свої записи безперечно ще на сході, а не після повороту додому¹), але обробив їх як трьохтомовий трактат переважно вже в початку 1540-х років²). Склад він свою працю тую «Про турецьку державу» мовою французькою, «хоч авторові легше й простіше було б писати мовою латинською, ніж французькою» (т. II, ст. 5), тільки-ж світ побачила (у Швейцарії) попереду частина II-га—в перекладі таки латинському, або в поширеній переробці по латині. Тєе швейцарське латинське видання має заголовок: «Gu. Postelli—De Originibus, seu de variâ et potissimum orbi Latino ad hanc diem incognitâ historiâ, quum totius Orientis, tum maxime Tartarorum, Persarum, Turcarum et omnium Abrahami et Noachi alumnorum origines et mysteria Brachmanum retegente, quod ad gentium literarumque quibus utuntur, rationes attinet» (Базель 1553, ст. 135 in 8°). А по французьки всі три томи, чи три частині, в світ вийшли допіро 1560 р., in 4-to, в Пуатьє, з таким заголовком—для першої частини: «De la Republique des Turcs, et là où l'occasion s'offrera, des meurs et loy (так!) de tous Muhamedistes par Gvillavme Postel Cosmopolite. A Poitiers MDLX. Частина II і III мають інші заголовки: з них частина друга—більше-менше з таким заголовком, як і в латинському виданні (тільки мовою вже французькою), частина-ж третя—«La tierce partie des Orientales Histoires». І отож ч. I=ст. VIII+127 (in 4°); ч. II=ст. 57; ч. III=ст. VII+90; всього разом 289 ст. in 4-to. У мене в руках ще й інше, живовидячки пізніше—видання, що друковано його теж у Пуатьє, але без зазначеного року (перед 1575?)³). Воно носить ім'я того

¹⁾ Прим., у т. I ст. 66 (Пуатьє 1560) Постель пише, що місяць «зількеде»—то травень; а вже-ж зількеде припадав на травень саме в 1535 році. На ст. 79 Постель каже, що місяць «шабан» відповідає нашому лютому; а це теж було в 1535 р. Себ-то писав свої слова Постель, саме на сході перебуваючи.

²⁾ Бо, от, у передмові до III-ої частини Постель зазначає, що минуло вже 443 роки відколи хрестоносці одібрали були [1099] від мусулман Святу землю; складім 1099+443=1542. В т. III на ст. 87 Постель каже, що царевичеві Мустафі (який, знаємо, народився бл. 1518 р.) е літ 24. Складім 1518+24=бл. 1542.

³⁾ Вайд у своїй життєписній статті про Постеля дає таку бібліографічну вказівку: «Il publia une seconde édition en 1575, in-16, sous ce titre: Histoires orientales et principalement de Turkes ou Turchikes etc.» (ст. 499). Коли це точно, то це буде вже 3-те ви-

самого видавця Enguilbert de Marnef. Деякі ортографічні помилки I-го вид. тут уже виправлені, і додано альфабетного показчика змісту. Частина I-ша цього пізнішого недатованого видання має пагінацію таку як і видання 1560 р., але частину II-гу друковано тісніше, і має вона лише 56 ст., а ч. III—88 ст., та до неї-ж саме її додано отого непагінованого показчика,—для всіх трьох частин. Цього факта (про спільній показчик) навіть зазначено на титулі I ч., а саме, він читається в цьому виданні ось як: De la Republique des Turcs: et là ou l'occasion s'offrera, des meurs et loys (так) de tous Muhamedistes, par Gvillavme Postel Cosmopolite. Auec une Table bien ample, des choses plus notables, contenues en tous les Liures [=livres]. A Poitiers, de l'Imprimerie d'Enguilbert de Marnef. Auec priuilege 'du Roy». (Це—весь титул I-шої частини, більш нічого на заголовку нема).

Інші орієнталістичні Постелеві писання не торкаються безпосередньо Туреччини.

Уважаючи на те, що Постелева праця «Про турецьку державу» дуже рідка (принаймні ми не зустрічаємо в теперішніх орієнталістів-туркологів ніяких покликань на її), ми подамо її перевідгляд з чималою докладністю. Користуватимемся тими маргінальними заголовками, які в виданні 1560 р. подано на полях тільки I-ої частини, а в недатованому виданні подано на полях усіх трьох частин. Зазначатимемо сторінки тільки видання 1560 р., а не іншого.

Частина перша: De la Republique des Turcs.

На ст. I-V зроблено присвяту до фінікові, де Постель заявляє, що хоч він зробивсь із галла космополітом, але писатиме не по латині, а по французьки. Він дбає про згоду між цілим світом, але ж бажає, щоб майбутній французький король (тодішній ще дофін) добре зінав і віру і побут і військові сили свого найбільшого ворога¹⁾. Це робить Постель «a l'effet de la concorde du monde, pour la paix uniuerselle du quel ie me nomme Cosmopolite, desirant le voir accordé sous la Couronne de France». На ст. 1-3, далі розвиваючи ті самі думки, Постель ставить обов'язковою умовою для вченого письменника, щоб він був безсторонній і не замовчував добрих ознак в чужих людях,—«нехай наші супротивники знають нашу безсторонність у писаннях» (ст. 1-2).

Першу половину I книги Постель присвячує турецькій сім'ї:

Про шлюб у турків (ст. 4-6). Жіночтво (ст. 5). Інтеріор вагітності (ст. 5). Хареми у вельмож; евнухи (ст. 6); сultans'kiй сераль (ст. 6-7). Християнки, «які повсякденно продаються на базарі, наче вівці» (ст. 7). Сватання перед шлюбом (ст. 7-8); віво (ст. 8); розвід. Тимчасовий шлюб-«кебін» (ст. 8-9). Кара за перелюб (ст. 10). Як ведуть наречену? (ст. 11). Одміни поміж маврами, персами і тюрками в справах посагу (ст. 12). Одіж чоловіків і жінок (ст. 12-14). Весілля (ст. 15-16); турки їдять на килимах (ст. 16); посуд, питва; про вино (ст. 16-17); їжа; заборонена свинина (ст. 17). Музика та інші забави (ст. 17-20). Як султан дає бенкет европейським посланникам? посол повинен поцілувати турецькому султанові руку (ст. 20-21). Чому іслям забороняє вино? (ст. 21-23). Як султан госткє

дання, а наше недатоване—то мабуть 2-ге. Гадаю однаке, що надто покладатися на бібліографічну Вайсову точність не можна. Чи бачив він сам те видання 1575 року? Не було-б нічого дивного, коли-б навіть виявилося, що він говорить про те саме недатоване видання (дуже малого 4-to), яке в мене в руках, тільки трохи переплутує заголовок, і то не першої, а третьої частини.

¹⁾ Це писалося в той самий момент, коли Франція перевела в політичному союзі з Туреччиною і вкупі з нею воювалася проти Німеччини та Еспанії!

посольську челядь? (ст. 23-24); турецька ввічливість (ст. 24-25). Обряди перед тим, як молоді мають лягти (ст. 25-26). Дурні забобони у маврів про те, од чого залежить доля майбутньої дитини (ст. 26-27); неплідність (ст. 27). Ліжка у турків (ст. 28). Лазні та купелі (ст. 28-30). Як годувати їх водити дітей? (ст. 30-31). Головна, високошановна султанша, мати султаненка Мустафи (ст. 31)¹⁾; доля інших жінок у султанському харемі (ст. 31-84)²⁾. Звідки родом невільниці або жінки в султана? (ст. 34). Виховання султанових синків (ст. 34-35). Як виховуються і навчаються інші, несултанські діти? (ст. 35-36). Адвокатської професії в Туреччині нема (ст. 36-37). Військові вправи для дітей (ст. 37). Пильний моральний догляд за дітьми, який варто було б і французам позаводити в себе (ст. 37-38). Школи для бідних дітей (ст. 38).

Далішу половину тієї I книги присвячує Постель турецькій релігії:

Турки дуже люблять свою віру (ст. 39), не хотять звати себе «турками» (як і татари—«татарами»), тільки «мюсюльманами», і навертають інших до своєї віри через прохання (ст. 40), тимчасом як маври, «les pires canailles», приганяють невільників до ісламу палицями та всякими муками (ст. 40-41). Обряди обрізання (ст. 41-42); жид, переходачі в мусулманство, повинен визнати, що з Ісуса був Месія (ст. 43-44)³⁾. Видатніші мусулманські імення (ст. 44). Мечеті (ст. 44-46); Св. Софія (ст. 46). Турки поводяться в мечетах побожніше, ніж християни в церквах (ст. 46-47). Муеззин і п'ятиразова молитва (ст. 47-48); по селах обмаль мечетів, і люди моляться ва полі (ст. 48). Релігійні обмивання (ст. 49-50). Перша сура Корана в латинській транскрипції (точніше у транскрипції італійській) з франц. перекладом (ст. 50-51). Молитовні обряди (ст. 51-53). Празники; ганебні карі за неходіння до мечету (ст. 53). Султанські виходи до мечетів (ст. 53-54); пошана всіх турків до своїх мечетів,—не так як у християн для церков, що пооберталися в вертепи для злодіїв (ст. 54). Піст-рамазан (ст. 55); милостина (ст. 56-58). Для кожного, хто прийде, двері в турків одчинені (ст. 58)⁴⁾; але вічого подібного не буває у барбарійських маврів (ст. 59). Богадільні-імарати з багатими вкладами (ст. 60); великий сором християнам, що в них немає нічого такого (ст. 60-61). Нетарній для християнства контраст (ст. 62). Любов турків до потайних добродійств (ст. 63). Турецький великдень-байрам (ст. 63-64). Малий байрам (ст. 65-66). Пости окрім рамазана (ст. 66). Менші празники (ст. 66-67). Султанські свята (ст. 67).

Властиво кажучи, тут огляд турецької релігії у Постеля й кінчается. Та він робить іще деякі свої висновки—про вдачу тих людей-турків, що держаться мусулманської віри, а заразом—про непогані громадсько-економічні умови життя в Туреччині де більше доброго, ніж лихого:

Недобре звістки в Європі про турецьку ніби лютість мають причину в тім, що виходять переважно од бранців, або од інших безталанників (ст. 67-68); турки—це не те, що африканські маври, ті—лихі й нечесні люди (ст. 68-69). На турецьке слово можна завсіди покластися, турецькі вироби і крам дуже совісні (ст. 69), а давніше, коли ще було в Туреччині шахрай-жидів із Єспанії та з

¹⁾ Цього уступа додав Постель пізніше, очев дячки вже як переглядав готову свою книжку. Во він тут каже, що султаненкові Мустафі буде літ 27-28 (себто це додикано роцю 1545-го), тим часом як у част. III (ст. 87) Постель зазначає, що Мустафі лише 23-24 роки.

²⁾ Про украйнку Роксолану (Хуррем-султан)—ані слівця.

³⁾ Це у Постеля пізніша вставка; він сам зазначає (ст. 43), що зробив цю вставку в готове своє писання уже після другої своєї подорожі (=1546).

⁴⁾ Постель наводить про турецьку гостинність характерне оповідання з уст рабуза Серафима Годзі (Gozza) і подає чималі цитати-фрази по турецьки в латинській (чи—там—італійській) транскрипції (ст. 58). Цитати—дуже цікаві для історії турецької вимови, без додержання «гармонії голосівок».

Провансу, то турецькі кущі й ремісники були ще чесніші (ст. 69)¹). Не можна рівняти з турецькими чесними норовами наші нечесні європейські, де так багато піявок-лихварів, кругтіїв-купців та ін. (ст. 69-70). Всі турки (принаймні селяни), живуть між собою наче брати, не зачиняють своїх дверей один перед одним, і навіть з чужих подорожніх не беруть грошей за гостинність (ст. 70-71)²). Щоб щиро говорити з турками, треба вдягатися по їхньому (ст. 71-72), а балакати треба вміти по слов'янськи, або по грецьки, або по турецьки³). Зрештою, лихі люди можуть чужинця на дорозі захопити й обернути в невільника (ст. 72-73), а тому треба стерегтися, прим. треба їздити з караваном (ст. 73-74). Харч дешева (ст. 74). Подорожній християнин скрізь знайде і свою церкву, «бо турки нікому не забороняють жити по своему закону» (ст. 74-75). Торговим людям доводиться користуватися допомогою жидівською (ст. 75).

Тут Постель робить, як він каже, «digression»—од мусулманської релігії до життєпису пророка ісламу, Мухаммеда:

Джерела—Коран і хадіси hedit (ст. 75-76). Мухаммедів родовід (ст. 76-78). Давніші пророки (ст. 78). Мухамедово народження од Абдаллаха та Аміни, «une rauure et belle garse Iuifue» (ст. 79)⁴ і його дитячі літа (ст. 79-80). Проповідь у Мецці і в Медіні (ст. 81). Номер Мухамед у Мецці (sic), як кажуть—убитий за блудодійство «aues Charuffa femme de Margucho» (ст. 82); тіло його поховано не в Мецці, а в Медіні; де вже байка, ніби його з'їли свині (ст. 82). Інші життєписів подробиці: за молодих літ Мухамед державсь віри поганської (ст. 83-84); він мав сімнацять жінок (ст. 84).

Од Мухамедового життєпису—легка digression чи легкий перехід до Корану, або, як з арабським членом вимовляє Постель, до Алькорану і до змісту тієї священної книги.

Навряд, щоб Мухамедові допомагав складати Алькорана чернець Сергій (грек-несторіянець), або римський кардинал Николай (ст. 85), швидче вже—жиди, якими Арабія була тоді повна (ст. 86). Вісник-архангел Гавріїл (ст. 86-87). Мухамедів рай та пекло (ст. 87-88). Коранські покликання на старозавітних пророків (ст. 89-90). Створення світу (ст. 91); янголи й чорти (ст. 91-92). Адам і Єва (ст. 92). Коранський Ної, Авраам (ст. 92-93); Лот (93-94); Йосип (ст. 94-95); Мусій та Арон (ст. 95-96); Давид та Соломон (ст. 97-98). Новий Заповіт у Корані: Іван Хреститель (ст. 98-99); Діва-Марія (ст. 99-101); Ісус (ст. 101-102); власні Мухамедові видумки (ст. 102-104). Паломництво мусулман до Мухамедової могили (ст. 104-105).

Мусулманські чернечі ордени (religions; ст. 106); дервіші, шейхи, торлаки, календери (ст. 107); юродиві (ст. 108); мандрівці-прочани (ст. 108-109); їх обителі (ст. 109-110). Проці у маврів і у турків (ст. 110). Який святий од чого пособляє (ст. 110-111)⁵). Пригоди з дервішами за часів Мехеммеда II Завойовника (ст. 111-113).

¹) Як бачимо, «космополіт» Постель має про турецьких жидів зовсім іншу думку, ніж приміром пізніший Турнефор (див. «Історію Туреччини», К. 1924, ст. 85).

²) Постель наводить для прикладу власні пригоди. Розмови він цитує по турецьки, латинськими буквами. От зразок: *Corem a cardasch, bisum edat suyle var, biz bizdan coremessis: c'est a dire: mon ami, ou frere, n'ayés peur, nostre coustume est telle: nous ne craignons point les vns les autres* (ст. 71).

³) «бо це ті мови, які головним чином можна почути по цілій Туреччині, аж до Карамана, або Кілікії, де починають говорити простонародньою арабською мовою» (I, ст. 72). Те саме Постель каже знов в т. I, 75, додаючи: «ви тут, можна сказати, не знайдете людей, які не вміли-б говорити принаймні двома мовами, а жиди знають еспанську мову, грецьку й турецьку».

⁴) В т. II, 22 Постель знов титулує Мухаммеда як *bastardement né d'un Payen et d'une Iuifue son Esclaeue*.

⁵) Тут у Постеля ми безперечно маємо виписку з т. зв. «Мюлльбахського студента» бл. 1438 р., однаке без загадки за це джерело.

Закінчивши свою digression про Мохаммеда та про його науку, Постель знов повертає до турецьких наровів:

Похорон (ст. 113). Кому припадає спадщина? (ст. 113-114). Жалоба й жалібний одяг (ст. 114-115). Як виносять і ховають мертві? (ст. 115-116). Квіти над могилами (ст. 116).

Правосуддя (ст. 116-117). Коран і сунна (ст. 117). Муфтій (ст. 117-118). Кадиль-ескер (ст. 118-119). Судді (ст. 119-120). Ходжі та імами (ст. 120-121). Султанська пошана для кадиль-ескерів. Паши й іх відношення до судівництва (ст. 121-122). Адвокатів нема (ст. 123); швидка справедливість (ст. 123-124). Судові кари (ст. 124-127).

Другий том, чи точніше—друга частина, Постелевої праці має повне титло таке: «*Histoire et consideration de l'origine, loy et covstume des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs, et tous autres Ismaelites ou Muhamediques, d'is par nous Mahometains, ou Sarrazins. A Poitiers, MDLX.* Зміст такий:

Мета книжки — знайомити французів із ворогами, щоб увесь світ прийшов до згоди (ст. 3-4)¹⁾. Чому автор пише не по латині, а по французьки? (ст. 5). Огляд на французьку чи ізраїльську історію (ст. 6-11).

Звідки взялися ісмаїлляни? (ст. 11-13); Ісмаїл — побічний син праотця Авраама, а араби — його нащадки (ст. 13-16). Звідки взялися турки [= сельджуки], про це повідає вірменський цар Гайтон (ст. 16-17); турки-отомани (ст. 17-18). Чому турки не люблять себе звати «турками»? (ст. 18-19)²⁾. Вони — нащадки десятьох колін Ізраїлевих (ст. 19-23). Турки ненавидні і для маврів, і для персів, і для татар (ст. 23). Татари — теж із десятьох колін Ізраїлевих, загнаних вдалекі безвихідні гори (ст. 23-24); тільки янгол Господень вивів їх звідти через Дженгізхана (ст. 24-26). Другий володар після Дженгіз-хана навернувсь на християнство стараннями вірменського царя Гайтона («auheur de la presente histoire»)³⁾, після того як християни загубили Святу Землю (ст. 25). Що турки і татари одна народність, це видно з їхніх мов, хіба трохи менше між собою схожих, ніж мова французька, еспанська та італійська (ст. 26-27).

Побалакавши про турків, тих — мовляв — нащадків десятьох колін Ізраїльських, Постель знов повертається до історії арабів-ісмаїллян та до їхнього історичного призначения:

Мохаммед з'явився на світ, щоб покарати чиху перського царя проти Ісуса Христа (ст. 28-29); історія Омара — третього Мохаммедового наступника, що повер-

¹⁾ Тут Постель каже, що він пише після другої своєї подорожки на схід. Окрім того він зазначає, що інші люди, пишучи про турецьку чи мусулманську історію, не знали арабської мови, без якої не можна однаке писати правдиву історію сходу (ст. 4).

²⁾ Постель пояснює, що слово «турк» визначає *vilain* і вібі походить з арабського «терк» (= *abandonner*). Див. т. II, ст. 19.

³⁾ Відомі двоє Гайтонів (чи, точніше по вірменськи, Гетумів). Один — то був цар Малої Вірменії, що 1254 р. іздив до монгольського хана Мөнг'є клопотатися про своє царство та й описав своє перебування при ханському дворі; серед інших дивних речей цар Гайтон оповідає й про те, як охрестивсь Мөнг'є-хан (Див. J. Klaproth: *Relation du voyage de Hethoum à la cour du grand Khan* — в «Journal Asiatique» 1833). Це т. ск. Гайтон Старший. Другий Гайтон, т. ск. Гайтон Молодший, доводивсь маловірменському королеві родичем, та поїхав до Франції і зробивсь там французьким черцем, у Пуатьє. Він 1307 року подиктував французькою мовою книгу про історію татарів, тобто монголів, де заоочував папу Клемента V до антимусулманського хрестового походу в союзі з монголами; цю книгу, в латинському перекладі, під заголовком «*Haithoni Armeni, ordinis Praemonstratensis, de Tartaris liber*», видрукував Simon Grynaeus у Базелі 1532 р. в своїй збірці подорожей: «*Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitum*» (Гайтонове «De Tartaris» тут на ст. 418-481, in-fol.). Здається, що Постель зливає обох Гайтонів в одну особу.

нув (од персів) християнам їхні святині в Єрусалимі та Вифлеемі (ст. 29-30)¹). Головні столиці, де закріпилися завойовники-араби (ст. 30-31); в Дамаску, наче на вселенському соборі, виправлено Алькоран (ст. 31). Алій (ст. 31). Його прихильники наноють і над барбарійськими краями, і над персами, і над карманцями (Aramaniens), або кілкінами, і ті люди мають кліч не «Мохаммед», а «Алій» (ст. 31-32). Не можна звати ісмаїлтян «саракинами», бо араби пашадки не Сари, Авраамової жінки, а Гагари, Авраамової служниці (ст. 32-33); святий Бернард Клервальський, як перекладав Коран, то дуже не до речі заміняв слово «мусулманін» на «саракин» (ст. 34-35). Арабська мова залишається святою й спільною для всіх мусулманських народів (ст. 35-36).

Тут Постель сміливо пускається на арену порівняльного мовознавства і подає свої міркування про те, звідки пішли всі людські мови:

Мати арабської мови — жидівська, найстаріша поміж усіма мовами на світі (ст. 37-38).—Христос говорив і по жидівськи, і по сирійськи, а сирійська мова переробилася з жидівської мови так, як італійська з латини (ст. 38-39). І латинська і грецька мова — теж вийшли з жидівської (ст. 39-41).

Для ісмаїлтіян, отієї мішаної народності, найбільше підійшла релігія алькоранська — мішаниця всяких інших релігій (ст. 41-43). Мохаммед був покликаний на те, щоб знищити віру поганську. (ст. 44-46). Христос-Месію він визнає (ст. 46-47). Хаотичне релігійне становище Азії та Африки тоді, коли з'явилися ісмаїлтіяни (ст. 47-49). Мусулмани бувають менше грішні проти Бога, ніж часом християни (ст. 50). Яку зміну в світі принесли з собою ісмаїлтіяни? (ст. 50-51); загибель наук поміж християнами (ст. 51-52) — і розцвіт наук серед мусулман (ст. 52-53). Християнство здобуло собі перемоги в Новім світі (ст. 54), але справедливо, щоб і ті найкращі країни Старого світу, де панують тепер мусулмани, не залишилися під мусулманською владою (ст. 54-57). Арабські філософи аль-Газалій та ібн-Сіна (Algazel, Avicenne) намагалися витолкувати Мохаммедову віру в розумному дусі, і тим уже наблизилися до віри християнської (ст. 57).

Третя частина Постелевого писання має надзвичайно характерний заголовок: *La tierce partie des Orientales Histoires, ou est exposée la condition, puissance et renom de l'empire Turquesque: avec toutes les provinces et païs généralement depuis 950 ans en ça par tous Ismaelites conquis. Pour donner, avec telle connoissance, uouloir et moyen de tels païs et richesses conquerir aus Princes et peuples treschrestiens, et ainsés au droit du monde—par Gvillavme Postel Cosmopolite. A Poitiers. MDLX.*

В присвяті, виразно датованій 1542 р. (ст. III-VII), Постель знов підкреслює свій космополітизм і бажання всесвітньої згоди та й зазначає між іншим, що арабська мова має світову вагу (ст. V). Далі Постель заявляє, що писатиме щиру правду, тільки про те, що сам бачив, або чув од евнухів, або од інших людей, котрі виховалися в сералі при сultанському дворі або часто там бували (ст. 1).

Султанські резиденції (ст. 2). Царгородська обстанова у сultана (ст. 2-3). Двораки і двірська челядь (ст. 3-5). Їхня платня та одіж (ст. 5). Харч «Великого Турка» (ст. 5-6); вона оплачується з прибутків од сultанських садів (ст. 6); це неправда, наче сам сultан обробляє землю (ст. 6-7). Султанська сторожа (ст. 7-8). Як переводиться слідство про карні злочини? (ст. 8-9). Голови покараних приносить чауш до сultанського двору (ст. 9-10). Як «Великий Турок» провадить своє приватне життя (ст. 10-11); читання книжок, найчастіш філософа Аверроеса (ст. 11). Невидима сultanova присутність на засіданнях Дівана (ст. 11-12); контраст швидких турецьких судів з французькими, повними тяганини (ст. 12). Полювання (ст. 12). Стайні і коні (ст. 13-15); верблюди (ст. 15-16). Молодь, що вихована в сералі, побільше з християн-потурнаків (ст. 17-22); невільниці в хaremі (ст. 18)²). Вербу-

¹) Постель (II, 29) каже, що так про це п'єше «Hiafer historiografe Arabe». Живови-дячки це має визначати: Абу-Джа'far Табарій (IX-X в.).

²) На ст. III, 22 Постель виправлює Джовійову помилку про виховання двірських хлопців.

вання турецько-підданих християнських дітей в яничари (ст. 22-25); погроми християнські й жидівські в Царгороді (ст. 25-26). Пограничні війська (ст. 26). Воювалися йдуть наче на свято (ст. 26)¹); курди, чи кардужи, на перській граници (ст. 27)²). Стара гвардія—солаки (ст. 28-30). Інші яничари (ст. 30-31) і їхня дисципліна, їхній побут (ст. 31-34). Кур'єри, верхівці, сіляхдарі (ст. 34-36).

Новий відділ присвячено у Постеля, як він сам поперед був заявив (ІІІ, ст. 1), турецькому походному життю:

Бейлербей та санджаки-губернатори провінцій, і їхні військові сили (ст. 37-39); тімарна (ботчинна) система — дуже добра (ст. 39). Військовий обоз (ст. 39-40). Витязі-бегадури (ст. 40)³). Нагороди й кари воякам (ст. 40-41). Артилерія (ст. 41-42); європейські бомбардири в турецькому війську (ст. 42). Військова музика (ст. 42-43). Як стають табором (ст. 44-47). Суворі кари для мародерів—не те, що у французів (ст. 47)

Третій відділ опії III частини присвячено у Постеля державним людям Турсеччині та найвищій адміністрації:

Везір Аяс-паша (ст. 47-48)⁴). Історія його попередника Ібрагіма-паші (ст. 48-53). Ібрагім не був винний в зносинах з імператором (ст. 53-54), це не він викликав і війну з перським шахом (ст. 55). Як справді сталася війна з персами? (ст. 55-59). Неправда, що Ібрагім-паша жтів на османський престіл посадовити царевича-Мустафу (ст. 59-60). Не був він і потайним християнином (ст. 60-61). Хейреддін Барбаруса (ст. 62). Державний секретар, тезкереджі-баша (ст. 63). Губернатори—санджаки і бейлербей (ст. 63-66).

Фінанси; «дефтердари»—фінансові генерали (ст. 66-67)⁵). Цифра султанських прибутків,—в супереч Джовію (ст. 68); фінансовий контроль (67-69). Головний скарбничий—евнук «хазнадар баші» (ст. 69). Проба монети⁶). Де переховуються султанські скарби (ст. 70). Морські сили «Великого Турка» (ст. 70-72).

«По-їдаючи цю неймовірну й страшенну могутність» (т. ІІІ, 72), Постель переходить, як він пообіцяв у передмові (ІІІ, 1), до опису «великої простороні, яку обслідає вояовнича нація, і до короткого викладу її історії»:

Мова Корана та закони Корана панують од Атлантицького океану до Індії, і коли в середині Етіонії пресвітер-Іоан вживав письма індійського, то сусідні з ним країни все ж пишуть буквами мусулманськими (ст. 72-73). Огляд санджаків египетських, сирійських, месопотамських, анатолійських, караманських, балканських (ст. 73-76). Крим (ст. 76). З якими народами межує турецька імперія? (ст. 76-77)⁷).

¹) Здається, що тут у Постеля є ремінісанції з записок «Мюльбахського студента» бл. 1488 р.

²) Цей уступ дописано в Постеля пізніше, уже 1519 р.

³) Цього уступа з Постеля, про «багадурів» подав мій ученик М. Левченко в перекладі на вкраїнську мову в «Записках Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук» кн. VII-VIII, ст. 445-448. Він там—за моїми вказівками—подав переклад й інших уступів з Постеля, що торкаються України й Московщини XVI в., між іншим і неволиництва. Стаття його зветися: «Звістки про Східну Європу 1-го половини XVI в. у француза Гільйома Постеля».

⁴) Як відомо, Аяс-паша зробився у Сулаймана Пишного везіром з 1536 р., після скарання Ібрагіма-паші, а помер 1539 р.

⁵) Тут-таки (ІІІ, 66) Постель при нагоді пояснює титул «челебі». Він його перекладає «gentil», «gentil-homme», і додає: «так кажуть про тих, котрі народилися од значного батька (d'un pere autorisé), а наспішкувато так кажуть про тих, котрі були за своїх молодих літ в тісних відносинах з володарем, тобто потайними фаворитами».

⁶) Увага Г. Постеля: «Les Juifs qui ont pratiqué par tout le monde, changent toutes monnaies et les font valoir a peu près» (ІІІ, 69).

⁷) «З півночі—московити, червоноруси (Russes rouges), валахи та гірські угри» (ІІІ, 76)

Закінчується книжка конспективним історичним нарисом:

Халіфі після Мохаммеда; їхні завойовування (ст. 77-78). Одесіч їм од Карла Мартеля (ст. 80). Хрестові походи (ст. 81). Татари (ст. 81); татари над Чорним морем (ст. 82). Тамбурлан, або Тамерлан (ст. 82-83); Узун-Хасан і перські шахи (ст. 83). Отoman і його перші наступники (ст. 83-84); «Баязейтова» перемоги над необачними французами (ст. 84-85) і Тамберланова перемога над Баязейтом (ст. 85). Дальші володарі (ст. 85). Завоювання Мехеммеда II (ст. 85-86). Баязейт II і його син Селім (ст. 86-87). Теперішній султан Сулейман, повний могутності, людяності, справедливості й вірності, із грізним для християн розумним царевичем Мустафою, що має літ 23-24 (ст. 87-88).

Висновки з цілої книги (ст. 89-90).

Постель — з найцікавіших пionерів французького сходознавства XVI в. Алеш було чимало інших таких пionерів поруч нього, як от Ріше, що теж удававсь, як і Постель, до короля Франциска († 1547):

7) Christ. Richer: *De rebus Turcicis ad Franciscum regem christianissimum libri quinque* (Пар. 1540). Порівн. нижче, № 12 (у Сансовіна).

8) Ще важніший — інший француз, з йоанітських лицарів, що довго жив при турецькому дворі, А н т. Жофруа (A n t. Geuffroy). Його «Briefue description de la court du Grant-Turc et vng sommaire du regne des Othmans avec vng abregé de leurs folles superstitions», Париж 1543 (з портретом Сулеймана Пишного) має 80 л. in 4°). Цю книжку переклали й на латинське (Базель 1564, 1573)¹⁾, а з латинського на німецьке (Базель 1578)²⁾. Жофруа подає звітки не тільки про тодішнього «Grant-Turc-a» (Сулеймана Пишного), але й про давніших турецьких султанів.

9). Дуже мало використаний у орієнталістів — П'єр Белон дю Ман (Pierre Belon du Mans): «Les Observations de plvsievr singylaritez et choses memorables trouuees en Grece, Asie, Iudee, Egypte, Arabie, et autres pays estranges redigées en trois liures», Париж 1555, л.л. XII + 212 in 4°. Всі ті краї, які названо в заголовку, це вкупні—велика тодішня Османська імперія Сулеймана Пишного. Як видно з присвяти (л. III) та з передмови (л. V і V об.), автор не філолог і не історик, але практик-медик, що його виряджено на схід дослідити на місці екзотичні рослини, тварини та мінерали, які придатні для ліків. Одбулося його подорожування, з іншими товаришами, між 1546-1549 рр. (л. V об.), тоб-то рівночасно з 2-ю подорожжю Г. Постеля, з яким Белон дю Ман може випадково й зустрічавсь. Зве він свою книгу «працею молодого віку», «labeur d'age encor iuuenil» (л. IV); — і, справді, було йому тоді, як іздив він, мабуть літ 27-30³⁾. Розпадаються «Observations»

¹⁾ Ще 1542 р. оця книжка Жофруа побачила світ, але без авторового прізвища — анонімно. Третьє видання вийшло вже 1646 р.

²⁾ Латинський заголовок: *Aulae Turcicae Othomannicique imperii descriptio—primum ab Antonio Geuffraeo gallice edita—in latinam linguam conversa per Wilhelmum Godelevaeum (1564, 1573); in 8-vo.*

³⁾ По-німецьки: Hoffhaltung des Türkischen Kaisers und Othomanischen Reichs Beschreibung—durch Anthoniūm Geuffreūm beschrieben, verteutschet durch Nicolaum Höniger. Gedruckt zu Basel 1578; in-f.

⁴⁾ На л. XII об. Белон дю-Ман подає свого портрета, і збоку зазначено, що людині 36 літ. Коли ця зазнанка стосується до року видання книги (1555), то ясно, що 1546 року, виїздиачи в подорож, дю-Ман мав 27 літ. Коли ж зазнанка рівночасна з датою присвяти, підписаної 1553 р. (л. IV), то дю-Ман, ідучи на схід, мав лише 25 літ.

на 3 книжки, кожна—з окремим титульним листом, тільки-ж пагінація для всіх трьох книжок—спільна, безпереривна, і на л. VI-XII докладно зазначено, де що є в кожній книзі. Найбільше дю-Ман описує—серед своїх подорожніх вражіннів—географію та всі три царства природи тих країн великої турецької держави, яку він об'їхав; тільки третя частина, можна сказати—геть уся, трактує здебільша лише про історію турецької релігії, тоб-то ісламу, і про турецький побут та звичаї.

Книжка перша (л.л. 1-74) оповідає про Середземні острови, залюднені греками (Крета, Лемнос) та про святу гору Атос, Македонію, Тракію і варешті про Царгород. Подекуди в текст вставлено малюнки, або—як їх зве автор—«портрети» рослин, трав та звірів.

Книжка друга (л.л. 79-169) описує подорож з Царгорода через Трою та острови Архіпелага до Єгипту, країни пірамід, обелісків, сфинксів, іхнемонів та крокодилів, а з Єгипта через Синай—до Єрусалима, повного святынь, та до інших міст Палестини та до Сирії Дамаської та Алепської, а звідти через Тавр—до малоазійської Конії, щоб уже звідти повернутися до Царгорода. І тут трапляються «портрети» рослин, звірів, гадюк та ще й «портрет» міста Олександрії (л. 92 об.), «портрет» гори Синай (л. 127), а часом іще «портрет» єгиптянок (л. 105 об., л. 106).

Книжка третя (л.л. 170-212) містить у собі: дев'ять розділів присвячених історії пророка Мохаммеда (лл. 171-178). Далі розділ X—спостереження про мусулманський шлюб; XI-ий—про годування й обмивання немовлят, з підрозділом «La canelle des masles et femelles» (л. 179 об.)¹⁾. Безпосередньо після того йдуть три епізодичні розділи, присвячені турецьким вірменам та жидам (л. 180-183)—а тоді знов іде оповідання про родинний побут у турків-мусулман (лл. 183-186). Видно, що де все записувалося день за днем, до щоденника. З такою самою щоденниковою логічною непослідовністю ведеться йувесь дальший виклад у дю-Мана: військові сили турецького султана (лл. 186-188); дервіші (л. 188 об.—л. 189); льодовні (л. 189—л. 190); одяг, юха (л.л. 190-192); обрізання (л. 192 об.,—л. 193); невільники, евнухи, спосіб кастрування (л. 193-195); духовництво (л. 195-196). На л. 196 автор каже, що переїзміувавши в М. Азії він і товариші попростували до Царгорода—і знов подає розділи: жіночий побут у харемах (лл. 197-200); турецькі розваги (л. 200—л. 202).—Приїзд до первопрестольної турецької столиці Бруси (л. 203 об., л. 204).—Ремесла в Туреччині (л. 204-205); музикальні інструменти, шахи, улюблені квітки (л. 206-л. 208 об.)—А закінчується все знов природничими спостереженнями—про звірів та рослини Анатолійського побережжя та Царгорода, куди подорожні нарешті повернулися.

10) Nicolas de Nicolaï Dauphinois (1517-1583), член посольства короля Франції Генриха II (1551): *Les [quatre premiers livres des] navigations et peregrinations Orientales. Auec les figvres au natyrel tant d'hommes que de femmes selon la diuersité des nations, et de leur port, maintien et habitz.* Lyon 1567 (ст. 181 in-folio і щось 55 таблиць з малюнками—типов та костюмів). Інші видання: Антверпен 1576, 1577, 1586; недобрий німецький переклад: Нюренберг 1522; Антверпен 1576 (із 61 таблицями). По італійськи: Антверпен 1576, Венеція 1580. По голандськи: Антверпен 1576. Автор взагалі подорожував чимало,—літ шіснадцятеро (з 1542). Попереду він їздив по північній і західній Європі і заслужив за це посаду

¹⁾ Там на л. 179 об. дю-Ман з великою похвалою зазначає чистоту пелюшок у мусулманських немовлят і подає малюнки тих трубочок, через які мочаться немовлята, не занечищаючи ані своїх пелюшок, ані килимів на хатній підлозі.

королівського географа при Генриху II; але для нас має вагу лише його подорож до Туреччини 1551 р., куди його вирядив Генрих II в сюті французького посла д'Арамона.

В описі своїх подорожей Ніколяї попереду обмальовує побут і норови Алжира, Триполія, взагалі т. зв. Барбарійських володінь, далі пише про остров Хіос, де він побував їдучи до Царгорода, але найбільше спиняється на турках та на інших народах Османської держави, головним чином греках. Це все — в перших трох книгах, і вони для нас найважніші, бо Ніколяї пише в них про те, що він своїми очима бачив.

З кінцем третьої книги Ніколяї оповідає про Персію і про Арабію — краї, яких він не бачив. Тут він користується звістками інших авторів — і стародавніх і новіших. Так само позичає він чужі звістки для оповідання про вірмен і жидів.

Великий успіх своєї книги завдячує Мик. де Ніколяї тим малюнкам, які він сам-таки малював з натури. Це переважно типи (у відповідних костюмах) турецькі, грецькі, рідше слов'янські, жидівські, арабські; прим. є в Ніколяї гравюри — всякі яничари, їхні начальники, турецький кухар, дервіш (один — з газелю, чи, як підписує де-Ніколяї, «guidant un cerf»), купець-араб, купець-жид, купець-далматинець, багато всяких жіночих грецьких типів. В деяких примірниках де-Ніколяєвої праці-альбома бувають гравюри дуже старанно покольоровані; але в дальших передруках, при якихось інших європейських виданнях, що трактують про Туреччину, по даються з де-Ніколяєвого альбому вже лиш чорні гравюри, без фарб. Сюди належить додаток до II тома де-Віженера перекладу з Халконділи: «Histoire generale des Turcs — de Chalcondyle, p. Blaise de Vigenaire. De plus — les figures et descriptions, par Nicolaï, t. II, Париж 1662, in-folio. Цей додаток має 64 лл.¹⁾.

11-12. Італійські всезбірки історично-географічних звісток про Туреччину: Рамузіо 1550, Сансоніо 1561 і д.

11) Венетець Дж.-Б. Рамузіо (Giambattista Ramusio, нар. 1485, пом. 1557; венец. посол у Парижі, Швайцарії, Римі, секретар венец. Ради Десятьох): *Raccolta delle navigationi et viaggi; nelle quali con relatione fedelissima si descriuono tutti quei paesi che da già 300 anni sin' hora sono stati scoperti così di verso Levante et Ponente, come di verso Mezzo di, et Tramontana.* Венеція, т. I-1550 (друге видання 1554); т. II-1559; т. III-1566. Інші видання: 1563-1574; 1583-1613. Не в усіх виданнях кожен том однаково повний, і найкраще брати т. I вид. 1563, т. II вид. 1583, т. III вид. 1565 — з тим додатком, що вийшов 1606. Рамузієва всезбірка подорожей — одно з найцінніших видань XVI в. Із цієї шахти ще й досі доводиться дослідникам дуже багато черпати. Зібрано подорожі — не механічно, але з відповідними вступними статтями, де Рамузіо, учений географ-той та історик, подає цікаві уваги до кожної вміщеної в нього подорожі. Частенько для пізніших

¹⁾ Саме з де-Віженера (через цинкографічні міркування), а не безпосередньо з де-Ніколяєвого оригіналу, подав я образок «Marchant Juif» у своїй «Історії Туреччини», Київ, 1924, ст. 84.

поколіннів Рамузієва всезбірка заміняла собою перводруки; з неї, а не з перводруків, робилися дальші передруки і переклади¹⁾.

Для орієнталіста мають вагу тільки I і II т.т. «Raccolte»-и Дж. Рамузія.

В томі першім містяться подорожі в Африку, країну пресвітера Йоана (Regno del Prete Gianni), в Індію. Тут і карthagенський подорожній Ганон в італійському перекладі, і Васко де-Гама кінця XV в., і Лодовіко Вартема 1502-1508²⁾, і класичний грек — Іамбол (за Діодором Сіцілійським), і Неарх — мореплавець Олександра Македонського, і Арріянів «Об'їзд Червоного моря», і подорож до Індії Миколи Конті XV в.³⁾, і той граф-венетець, що з Єгипту і з Суєса приневолений був 1538 поїхати вкупі з флотою єгипетського папі до португалської Індії, щоб воюватися проти португалців. І баг. ин.

В томі другому: Марко Поло; — Гайтонова «Історія татар»; — Анджолеллове «Життя й діяння Узуна Хасана, шаха перського» (про його війну з султаном Мехеммедом II); — подорож одного купця до Персії 1507-1520 (автор виїхав з Алепа в північній Сирії і, вкупі з військом шаха-Ісмаїла, переїхав Малу Азію, Месопотамію й Вірменщину, а знав він мови турецьку, вірменську та арабську); — подорож Йосафата Барбаро до Тани 1436 та Амвросія Контаріні до Персії 1473; — лист Альберта Кампенського про Москву 1524 та запис розмов Павла Джовія з московським послом Димитрієм Герасимовим 1525; — Арріянів лист до імператора Гадріяна про Чорне море; — про норови черкесів — генуезця Джорджі Інтеріяно⁴⁾; — Герберштайн про Москву; — подорож Катеріно Дзено до Персії 1471-1474 та інших Дзенів на північ Європи; — подорож до Татарії 1247 черків-міноритів в посольстві од папи Інокентія IV (Плано Карпіні); — опис Сарматії Олександра Гванії XVI в., та обох Сарматій Матвія з Міхова (краківського каноника XV-XVI в.).

Третій том у Рамузія містить безліч подорожей до новоодкритої Америки, але в кінці єсть подорож і до Ост-Індії Чезаря де Федерічі, та подорож до Індії через Сирію, та голландська подорож до Китаю.

12) Франческо Татті Сансовіно (народ. 1521 р. в Римі, пом. 1586 у Венеції), історик Венеції та Австрії й усесвітній історик-державознавець, що бере на увагу й державний лад і джерела прибутків кожної держави⁵⁾) — він туркам присвятив свої праці:

¹⁾ Прим. в «Бібліотекѣ иностранныхъ писателей о Россіи» (М. Калістратова та В. Семенова) і Барбаро, і Контаріні, і Альберт Компенський — всі передруковані та перекладені на російське не з давніх оригіналів, а з Рамузія, «изъ знаменитаго съборанія Рамузіо» (див. т. I, Спб. 1836, передмова до «Письма Алberta Campanze», ст. 5).

²⁾ Цю видатну подорож римського патриція Лодовика Вартеми вже був опублікований Sim. Grynaeus у своїй збірці «Novus orbis regionum» (Базель 1532, див. ст. 187-291; in-f.), але то лип латинський переклад, а не італійський оригінал.

³⁾ Подорож Мик. Конті до Індії (поверн. 1444), яку ми знаємо через IV кн. «De varietate Fortunae» Подджа Браччоліні, існувала в латинському друкованому виданні ще бл. 1492 р.; Рамузіо дає її по-італійськи, тільки ж перекладає не з латини, ба з еспанського перекладу (Севілья 1518). Див. у Рамузія т. I, ст. 339.

⁴⁾ З Рамузія взяв ою статтю про черкесів Клапрот і вмістив у першому томі своєї «Кавказької подорожі» 1807-1808, розд. XXVII.

⁵⁾ Див. Вредент: «Государствовѣдѣніе Сансовино и Всемирныя реляціи Ботера» (Спб. 1866). «Всемирныя реляціи» — це Giov. Botero: Le relationi universali divise in quattro parti. Nella prima parte si contiene la descrittione dell' Europa, dell' Asia e dell' Africa... і т. д. Venetia 1599. 2-ге виправл. вид. 1602; і ин. (прим. Венеція 1640). Того самого Ботера вкупі з Гвідо де Брюе — латинська переробка: Mundus imperiorum.... libri quattuor complectentes universale theatrum omnium regnorum et magnorum imperiorum totius universi (Кельн 1598), де ст. 65-147 містить звістки про Татарію, Китай, Сіям, Персію, Японію;

а) всезбірку *Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi*, nella quale si contengono le leggi, gli offici, i costumi e la militia di quella natione; con le vite de' principi Othomani. Венеція 1561; там само 1564, 1568, 1582 (505 ст. in 4°); 1600, 1654 (471 ст.).

б) *Gli Annali Turcheschi*, overo vite de' principi della casa Othomana, ne' quali si descriuono tutte le guerre fatte dalla natione de' Turchi in diuerse prouincie del mondo. Венеція 1568 та 1573 (12 лл. + 224 ст.).

Для джерелознавства має вагу не тая Сансовінова праця («Annali»), де він виявив певну самостійність, обробляючи чужі звістки, а навпаки— важлива саме-іменно тая («Historia universale»), котра з'являється все-збіркою чужих звісток.

Ось що є в Сансовіновій всезбірці «Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi» (Пагінації не подаватимем, бо вона в різних виданнях дуже не збігається):

Генуезець Менавіно (раб Баєзіда II та Селіма I Грізного, що втік під час Чалдиранського бою 1514 р.): *I costumi de' Turchi* і т. д.—про турецьку релігію й державу, про запанування Селіма Грізного серед усобиць та про його війну проти шаха Ісмаїла 1514. Менавіно вже був друкований у Венеції 1548 та у Флоренції 1551; а після Сансовіна, вже в латинському перекладі, надрукував його Й. Лоніцер у своїй всезбірці (див. нижче, № 14).

Серб Барт. Джурович: «Про корови турків»—де вищезгадувані вже записки бранця бл. 1541 (у нас № 5).

Луїджі Бассано із Зари (бл. 1540): *Informatione* (кардиналові Ніколо Ридольфі) про турецький побут.

Хведір Спандуґін (Кантакузин; народ. бл. 1450): а) *Vita di sach Ismael et Tamas, re di Persia*; б) *Commentari dell' origine de' principi Turchi* (що вже друкувалися у Флоренції 1532 та 1551).

Андреа Камбіні (чи Гамбіні, часів Селіма Грізного): Давніша історія турків (у тому числі—здобуття Царгороду 1453) і теперішне становище. Це вже друкувалося у Флоренції 1537 (*Della origine de' Turchi*) і в Венеції 1541 (укупі з «Commentario» П. Джовія та Скандербеговим життеписом)¹⁾. Вкорочено звуть Гамбінієве писання: «Cose Turchesche».

Паоло Джовіо: *Informatione a Carlo Quinto Imperatore* (1531),—де те саме, що по-латині зветься «Turcicarum rerum commentarius» (друк., прим., у 3-їй частині Бібліяндрового латинського Корану, Базель 1543; у нас № 4).

Секретар Малатести, венеціанського полководця: Лист (Lettera) про війну венеціянців з Мехмедом II.

Маріно Барлетто (скутарійський ксьондз XV-XVI в.): «Скутарійська облога» (1478-1479). Це переклад; а латинського оригінала надруковано у Клявзера 1556 (див. нижче, № 13) та в III томі Лоніцерової всезбірки (№ 14), що вийшла в світ пізніше.

Індію, царство пресвітера Йоана. Переклали Ботера й поляки: *Relacye powszechnie i t. d.—Jana Botera Benesiusza*, Краків 1609; 2-ге видання 1659. З цього 2-го краківського видання зроблено, в Москві 1681 р., білоруського переклада: «Театрумъ свѣта всего, на которомъ... народовъ, краевъ, мѣстъ иѣзыки нравы, богатства и иные признаки выставленныя, по влоску прежде Яномъ Ботеромъ Бенесусомъ описаныя, а послѣ съ влоска на польскій языкъ... вѣрне вытолковано». Білоруський переклад залишився недрукований; про рукописи XVII та XVIII вв. див. у А. Соболевського: «Переводная литература Московской Руси», Спб. 1903, ст. 56-57 (= Сборн. Отдѣл. Русск. яз. и слов. Акад. Н. т. 74, № 1).

¹⁾ В тих виданнях автор пишеться не Камбіні, а Гамбіні.

Анонім: Здобуття о-ва Негропонта (Е в б е ї, 1471)—те, що потім по-латині у Лоніцера № 14.

Паоло Джовіо: De' fatti illustri di Selim, imperator de' Turchi.

Яків Фонтано (Pontano), родоський лицар 1522: Della guerra di Rhodi=Сулеймана I Пишного війна проти родосців,—те, що по латині в Римі 1524 та у Клявзера 1556 та в І томі у Лоніцера.

Листи самовидців Леонарда Хіоського та руського митрополита Ісидора про те, як турки здобули Царгород 1453 (по лат. у Клявзера).

Христоф. Ріккерио (Richer): La presa di Castel Nuovo in Dalmatia (1539) пор. під № 7.

Анонім про турків (1538).

Ант. Фр. Чірні (Cirni Corso): L'impresa delle Gerbe, fatta dal catolico re Filippo (1560).

П. Джент. ді-Вандоніо: Impresa di Malta (1565).

П. Контаріні: про війну Селіма II (за о. Кипр) з венеціянцями (1572).

A Soldati et a Christiani che sono su l'armata della Serenissima Signoria di Venetia.

Італійські переклади, які подав Сансовіно, не належать до найкращих. Прим., коли порівняти латинський текст Барлетієвої «Скутарійської облоги» (надрук. у Клявзера 1556 та у Лоніцера) з Сансовіновим італійським перекладом, то, окрім неточностів (часом дуже прикрих), ми знаходимо ще й чималі вкорочення. А іноді знов ми бачимо в Сансовіна власні вставки-інтерполяції.

13-15. Все збірки німців: а) Клявзер при латин. перекладі Лаон. Халконділи 1556; б) Лоніцер, 1578; в) «Туркогреція» Крузе 1584.

13) Дуже допомічна — Клявзерова все збірка 1556 при його латинському перекладі турецької історії Лаоніка Халконділи: Laonici Chalcondylae Atheniensis de origine et rebus gestis Turcorum libri decem, nuper a graeco in latinum conuersi: Conrado Clausero Tigurino interprete, Базель 1556, ст. 22 (praeafatio)+646 in fol.

Латинський Клявзерів переклад з грека Халконділи XV в. міститься тут на ст. 1-180. Далі йде збірка всяких інших джерел:

Ст. 181-220. Поперед—на однакову тему під заголовком: «De origine Turcicorum»—З відки турки взялися [і даліша їхня початкова історія]—а) Теодор Газа († 1475; ст. 181-183; це переклад з грецького); б) венеціянець Джованні Батіста Ігнатій (ст. 183-185); в) Микола Сагундіно, евбейський епіскоп XV в. (ст. 186-190); г) Ioannes Ramus (ст. 191-217, кінчаючи Сулейманом Пишним); д) Andreas a Lacuna Secobiensis (ст. 217-220, кінчаючи Сулейманом Пишним).

Ст. 220-235. Хроніка про турків Вольфганга Дрехслера, до 1550 р. [Ця хроніка зробилася дуже популярною. З доповненнями Іо. Розіна вона вийшла в Ляйпцигу 1594. А в XVIII столітті вийшла вона і в російському перекладі: «Турецкой и сарацинской лѣтописецъ Волфганга Дрехслера», М. 1788]¹⁾.

¹⁾ Точний заголовок російського видання: «Турецкой и Сарацинской лѣтописецъ Волфганга Дрехслера. Исправленный и умноженный Георгіемъ Фабрициемъ Хемницкимъ, съ прибавлениемъ Иоанна Розина. Перевелъ съ латинскаго языка студ. Иванъ Богомоловъ. Съ указанаго дозволенія. Въ Москвѣ, въ типogr. при театрѣ у Хр. Клаудія, 1788 года». Тут на ст. I—XXXII міститься загальний вступ «О происхождении турокъ и о турецкихъ императорахъ», а самий «Лѣтописецъ»—це ст. 1-294, причому ст. 1-36 звуться «Сарацинское царство» (події 596-1291 рр.), а ст. 37-294 то «Турецкое царство» (од 1300 до 1592 рр.). In 8-го.

- Ст. 235-248. Petrus Perondinus Pratensis: Тамерланів життєпис.
- Ст. 249-312 Каллімах: Варнинська катастрофа 1444 р.
- Ст. 313-327. Леонард Хіоський: Завоювання Царгорода 1453 р.
- Ст. 327-332. Ісидір, б. митрополит московський - про те саме.
- Ст. 332-340. Сабелліко: Турки на р. Іонцо під Венецією, 1477-1478.
- Ст. 341-368. Корілан Чепіоне: Діяння венец. адмірала Моченіго проти турків Мехеммеда II (було ґвоечасне видання в Венеції 1477).
- Ст. 369-382. Бернард Брайденбах: Як Мехеммед II облягав Родос.
- Ст. 382-440. Маріно Барлеттіо: Як Мехеммед II завоював Скутарі.
- Ст. 441-444. Henricus Repias: Лист про турецько-перську війну 1514 р.
- Ст. 444-501. Яків Фонтан: Про Родоську війну Сулеймана Пишного.
- Ст. 502-532. Melchiorus Soiterus: Сулейманова війна в Угорщині.
- Ст. 532-546. Aloysius Armerius: Боротьба імператора Карла V за Голету та Тунис 1535 р.
- Ст. 547-589. Ioannes Etrobius: Туніська війна Карла V 1535 р.
- Ст. 590-594. Іоан Крісп, герцог Егейський: Як турки завоювали о. Наксос 1537 р.
- Ст. 595-604. Микола Віллоганьон: Війна Карла V в Африці.
- Ст. 604-628. Іо. Март. Стелла: Турецькі успіхи в Угорщині 1543 sqq.
- Ст. 618-646. Стелла: Турецькі успіхи в півн. Африці коло Туниса, або «De Aphrodisio capto».

14) **Филип Лоніцер** (Phil. Lonicerus, нім. всесвітній історик, пом. 1599): всездірка *Chronicorum Turcicorum, in quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella... et caetera huc pertinentia, continuo ordine et perspicua brevitate exponuntur...* (tomi tres). *Omnia nunc primum bona fide collecta, sermoneque latina exposita* a Philippo Lonicero, Франкфурт на Майні 1578; та 1584; т. I—ст. XVI + 435 + покажчик 12 ст., in-8⁰, петитом; тт. II-III—значно менші.

Зміст I т. такий¹⁾:

Посвята од видавця (ст. I-XIII ненумер.) та зміст (ст. XIV). Передмова од Ф. Лоніцера (ст. 1-3) та його-ж таки історія турків аж до Селіма II. Починає він з історії Мухаммеда та халіфів (ст. 1-9), коротко переходить історію сельджуків та хрестових походів (ст. 9-16), і допіро тоді викладає османську історію аж до своїх часів (до ст. 74).

Про військовий лад у турків—теж Лоніцер (ст. 74-80; тут і про мову, вживану при дворі султанів).

Ант. Менавіно (генуезець, що був у турецькому полоні за Баезіда II та Селіма I Грізного): *De mahometanis Turcorum legibus, religione, vita* (ст. 81-190) в латинському Лоніцеровому перекладі з італійської мови (порівн. у нас № 12). Менавіно докладно оповідає про мусулманську віру та про духовний побут (ст. 81-124), обмальовує щоденне турецьке життя, як простих людей, так і султанів (ст. 124-160), при чому іноді покликається на Барт. Джюрджевича (ст. 156-157), коротко обмальовує адміністрацію провінціяльну (ст. 160-162), докладно оповідає про усобиці поміж османськими султанами (ст. 164-186) і кінчаче нарисом війни поміж султаном Селімом I Грізним та шахом Ісмаїлом Сефевідом, коли в Чалдинськім бою (1514) Менавінові пощастило втікти з турецького полону (ст. 186-190).

Бургундець Микола Мофанський: *Soltani Solymanni horrendum facinus in proprium filium 1553* (ст. 191-203)—комплілятивне оповідання про те, як султанша українка Роксолана підбила Сулеймана Пишного вбити свого старшого сина (пор. у нас під № 5).

¹⁾ Ідемо за виданням 1584 року, яке в нас під руками.

Барт. Д ж ю р д ж е в и ч (хорват-бранець бл. 1541): *De rebus Turcicis* (ст. 204-219). Тут видрукувано не цілий трактат Барт. Джурджевича (описаний у нас під № 5), а лише пророцтво про турецьку загибел (ст. 204-209), про долю бранців (ст. 209-215), та про становище християн, підданих туркам (ст. 215-219).

К алліма х: загибел короля Владислава Варненчика 1444 (ст. 219-315; те, що й у Клявзера).

Еп. Леонард Х і о с к и й: лист самовидця до папи римського про те, як християни загубили Царгород 1453 (ст. 315-336). Пор. у нас № 12 (Сансовіно) та № 13 (Клявзер).

Ановімне оповідання про завоювання о-ва Е в б е ї = Негропонта 1471 (ст. 336-339). Пор. у нас під № 13 (у Сансовіна).

С а б е л л і к о : Турки під Венецією на річці Ізонцо (ст. 339-349) Пор. у нас № 13.

Як. Ф он т а н : *De bello Rhodio*—в поч. панування султана Сулеймана Пишного (ст. 349-435). Пор. у нас під № 13 (Клявзер).

Зміст т. II:

Передмова (ст. I—XVI).

П і е т р о К о н т а р і н і : недавня війна Венеції проти султана Селіма II (ст. 1-109). Див. в нас під № 12 (Сансовіно).

М е л ь х і о р С у а т е р : Військові дії Сулеймана Пишного в Угорщині (ст. 109-153). Див. в нас № 13 (Клявзер).

Г е р ц о г Д ж о в . К р і с п і : лист до папи римського про те, як турки здобули о-в Наксос (ст. 153-160). Див. в нас під № 13 (Клявзер).

Д ж о в . М а р т . С т е л л а : Турецькі успіхи в Угорщині 1543 і далі (ст. 161-208). Пор. у нас під № 13 (Клявзер).

Що до III тома, то Лоніцер його присвятив історії Скандербега (Георгія Кастріота), тобто переважно писанням М. Барлетія.

15) Mart. **Crusius** [1526-1607]: *Turcograeciae libri octo—quibus Graecorum status sub imperio Turcico describitur* (Базель 1584). Крузе (чи з латинська Crusius) мав у Тюбінгені (з 1559) катедру мови класичної-грецької, але заразом віддався і студіям мови та історії новогрецької,— і отая праця «*Turcograecia*»—найкращий вислід його новогрецьких чи «туркогрецьких» інтересів. Це збірка окремих статей та листів, які в своїй сумі виразно перед нами обмальовують громадське та церковне становище греків XIV, XV, та XVI вв. Всі ті писання—грецькі, але Крузе до всього поддавав латинський переклад. Попереду вміщено тут те, що для нашої мети й має найбільшу вагу: «Історія Царгороду» 1391-1578, з окремим розділом-посланням про те, як турки здобули Царгород—Теодосія Зігомали XVI в.¹⁾). Ця частина викликала чималий інтерес у тюркологів. От, Гаммер зреоконструував промову патріярха Геннадія до Мехеммеда II, наведену по турецьки, але буквами грецькими—зробив це Гаммер в *Fundgruben des Orients*, т. I (1809), ст. 461²⁾). Перекладала Зігомалу з Крузія і стара Московщина. Відома, прим., «Исторія политическая Константинопольская, отъ Теодора Зигомала историка греческаго исписанная, въ книзѣ же нарицаемой Туркогреціа гречески и латински тупомъ издан-

¹⁾) Зігомала для історії царгородського завоювання попросту переписав оповідання Матвія Камаріоти: «Сумна повість про те, як турки здобули Царгород». Камаріота був сином православного священика, що загинув під час царгородської катастрофи 1453, а сам він був доволі відомим філософом-ритором.

²⁾) Див: дещо і в II томі *Fundgruben*.

ная», що ми її знаходимо і в окремих збірниках, і в доповненому московському (кінця XVII в.) перекладі «Хронографа» грецького митрополита Доротея (друк. грецькою мовою в Венеції 1630, і ін.). Там, при московському перекладі того хронографа, заголовок—такий: «История гражданская о пленении Константинополя, писанная отъ Мартина Круссия, сирѣчъ отъ книги Туркогреціи, начинаящаяся отъ шестътысячнаго девятьсотаго лѣта отъ Адама, отъ Христа же 1392, и кончающаля даже до' днесъ»¹). Взагалі Крузієва «Turcograecia» мала в Европі широкий розголос²).—Інша Крузієва книга: «Germano-graeciae libri VI» (Базель 1585) далеко не здобула свого часу такої слави, як «Туркогреція». Значно більшу вагу має Крузієве видання — в латинській мові — Швайгерової подорожі: *Hodoeporicon sive Itinerarium D. Salomonis Sweigheri Sultzensis qui Constantinopoli in aula legati imperatoris Romani ecclesiasta fuit et è Thracia in Egypto, Palestinâ, Arabiâ, atque Syriâ peregrinatus est* (1586)³).

17-20 Дипломатичне листування європейських держав XVI в. Венецькі Relazioni, вид. Альбері; Diarii Маріна Санута; франц. Négociations, вид. Шаріє; австр. Urkunden, вид. Гевай; всезірка всіх европ. трактатів з Портою, вид. де-Теста.

Як уже міг бачити читач з попередніх сторінок, ми до нашого перевідгуку джерел XVI в. вносимо тільки друковані видання, та її то лише загальнішого характеру. Спинячися на окремих брошурах, памфлетах або її більших книжках XVI в., що торкаються Туреччини не в цілому, а лише у якихсь поодиноких політичних чи історичних моментах — тут нам не місце її незмога. А тим паче важко було б згадувати саме отут, себто у вступному огляді, ті незлічені канцелярські ділові документи, що цілими горами переховуються в рукописних європейських архівах Венеції, Парижа, Відня, Мадрида, Рагузи, Нюренберга, Мюнхена та ін. Про них треба буде згадувати і треба буде бібліографічно їх вказати, не загальний і ширший бібліографічний огляд подаючи, а вже про той чи інший історичний момент оповідаючи. А отут ми зробимо виняток лише для тих систематично згуртованих і потім надрукованих листів та донесеннів, які посилалися європейськими послами та дипломатами XVI в. з Царгороду до своїх держав. Надруковано їх, очевидчаки, не в XVI в., бо тоді таке листування (як державна тайна) хоронилося в великому секреті,—опубліковано їх друком уже аж у XIX в.

17). Венецьке листування ми маємо у друкованій збірці: *Le relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato raccolte, annotate ed edite da Eugenio Albéri*, т. III (= сер. 3, т. I), Флор. 1840; т. VI (= сер. 3, т. II), Флор. 1844;

¹) Див. про це А. Соболевського: «Переводная литература Московской Руси XIV-XVII вв.» СПБ. 1903, ст. 359-360 (в 74 томі «Сборника Отдѣл. Русск. яз. и слов. Акад. Наукъ»).

²) Новітній передрук з Крузієвої «Туркогреції» ми маємо в відомій паризькій серії *Minya: Patrologia Graeca*, т. CLXI (Див. ще й т. CLX, ст. 1059: *Mathaei Camariotae narratio lamentabilis*).

³) № 16. Німецький текст Швайгера вийшов у світ значно пізніше — S. Schweigge: *Reiss-Beschreibung*, Нюрнберг 1664. Записки С. Швайгера дуже змістовні та її багато дають для обмалювання турецького побуту XVI в.

т. IX (=сер. 3, т. III), Флор. 1855. Згадані три томи з цієї Альберієвої всезбірки (вони звуться «серія третя») присвячено донесенням спеціально з Туреччини, часами з оглядом і на Персію. Хронологічно найстаріші реляції треба у Альбері шукати в 1-й половині т. IX-го, починаючи з відчitu Андрія Грітті в Сенаті 1503, де Грітті дає влучний опис двору Баєзіда II Святого з видатними його сановниками; по Гріттівій реляції йдуть у 1-й полов. IX-го тома посольські інформації про часи Селіма I Грізного та його сина Сулеймана I Пишного, переважно початкових літ Сулейманового панування (запан. 1520). А котрі реляції торкаються пізніших часів Сулейманового султанування (почин. з 1534) та Сулейманових наступників до 1592, ті вмістив Альбері в III та VI т.т.; додовнення-ж до них—треба шукати в IX т., тільки вже в 2-ій його половині: там надруковано посольські донесення з Царгороду часів Мюрада III, починаючи з 1583 р. і кінчаючи 1594 р. Зрештою ї по інших томах цього видання, де Альбері вмістив ті посольські донесення, що їх писали венецькі послі вже не з Царгороду, а перебуваючи при дворах європейських, теж можна натрапити цікаві дані про Туреччину. Всі, котрі Альбері подав, реляції чи донесення венецьких послів—це, правду кажучи, дуже старанні, добре продумані розвідки, а не повсякденне листування про біжути справи. Деякі з них—то солідні трактати про Туреччину, про її побут, її обставини політичні, економічні; а взагалі ї усі інші, коротші, визначаються своєю змістовністю і точністю;—вони докладні, однаке без зйвої балаканини.—Єсть і продовження цього Альберіевого видання, але то вже для історії XVII в.: *Barozzi e Berchet—Relazioni degli ambasciatori e baili Veneti a Costantinopoli*, 2 чч., Venezia 1873. Ч. I, 1602-1640 pp. (ст. 1-434). Ч. II, теж 1602-1684 (ст. 1-355).

18). Деякі з тих старших венецьких реляцій, що опублікував Альбері в своїй збірці, друкував він не безпосередньо з первописів, а з тих копій, часом укорочених, що заховав для нас у велетенській венецькій хроніці чи «Діяріях» **Маріно Сануто** XVI в. Автор був син венецького сенатора і сам сенатор, член «Венецької Академії» (т. зв. 1-ої), народ. у Венеції 1466, пом. 1535. У своїй збірці, яка становить собою 58 рукописних тт. in-folio, Сануто призбирав протягом 39 літ (1495—1534) всі посольські донесення, консульські декрети, дипломатичні трактати і інші цікаві венецькі документи. Ці надзвичайно цікаві Санутові «Діярії» не були надруковані ані в XVI віці, ані довго ще пізніше, геть аж до наших часів. І тільки на межі XIX і XX вв. вийшло нарешті в світ друковане видання—*Marino Sanuto: Diarii (1496-1533)*, pubbl. per cura di F. Stefani, R. Fulin, M. Barozzi, G. Berchet, M. Allegri, con prefazione di G. Berchet, 59 тт. in 4-о, 1879-1902. Звичайно, що тут зібрано документи дипломатичних Венеції зносин не тільки з Портою, ба й з усіма європейськими дворами.

19). Французьке дипломатичне східне листування XVI в. в тім числі і з Царгороду, маємо ми в збірці **Е. Шарієра**: *Négociations de la France dans le Levant ou correspondances, mémoires, actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Egypte etc. et dans les états de Tunis, d'Al-*

ger et de Maroc, publié pour la première fois, 4 тт. in 4°, Пар. 1848-1860 (разом бл. 3300 ст.). В перших трьох томах (Пар. 1848-1853) містяться листи і депеші французьких дипломатів од часів короля Франциска I до Генриха III (1515-1580). Т. IV, що вийшов пізніше (1860), подає нам французьке листування останніх 20 літ XVI в. та поч. XVII в. Французькі дипломатичні документи та депеші різко одрізняються від венецьких. Це зовсім не ті зразкові трактати-реляції загальнішого характеру, які являються типовими для дипломатичних послів венецьких. Французька кореспонденція—то документи переважно біжучого моменту, цікаві картиноческізи, що з гальською спостережливістю, жвавістю та детальністю освітлюють щоденні події, іноді замість діловитости переходячи і в causerie.

20). Німецькі дипломатичні відносини з Портою ілюструє, принаймні для частини XVI в., збірка Антона Гевая: Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im 16 und 17 Jahrhunderte aus den Wiener Bibliotheken und Archiven herausgegeben von Anton von Gévay, Відень 1838 і д. Тут між іншим видано цікаві листи австрійських послів з Царгороду: Гоберданца, Юришича, Єроніма Задарського, Барзиці, Ласького, Герберштайна і ін.

21). Нарешті в цій самій рубриці ми зазначимо всезбирку де-Тести (de Testa): Recueil des traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères depuis le 1-er traité conclu en 1536 entre Suleyman I-er et François I-er jusqu'à nos jours. Це велике видання, здається, ще й досі не скінчене (останній том, який я мав у руках, це був XI-ий, 1911). Документи тут друкуються не мішма для всіх європейських держав, а навпаки—кожній окремій європейській державі присвячуються окремі томи. Для XVI в. мають вагу, очевидчаки, лише початкові нумери кожної колекції.

22-27. Історичні писання про турків у дипломатів-політиків Німеччини кінця XVI в.: а) Бузбек 1554-1563; б) Буасардові портрети, зібр. бл. 1563; в) чех Вратислав 1591; г) антитурецька збірка Дав. Хітрея 1595 р.; д) Рейснер 1598.

22) А. Г. Бузбек [1522-1592]: Augerii Gislenii Busbequii d. Legationis Turcicae epistolae IV (1554-1562); quarum priores duae ante aliquot annos in lucem prodierunt sub nomine «Itinerum Constantinopolitanum et Amasianum»¹⁾. Eiusdem de re militari contra Turcam instituenda consilium. Париж 1589. В 2-му виданні (Антверпен 1595) додано ще невеличкий опис того посольства, що 1562 р. вирядив султан Сулейман Пишний до імператора Фердинанда. Турецький посол, поляк з роду, проголосив свою промову перед імператором у Франкфурті мовою слов'янською,— і Бузбек дав її переклад (він знову семеро мов, і по-слов'янськи теж умів); подав Бузбек теж переклад вірчої грамоти того турецького посла. Даліші видання: Ганав 1605; Мюнхен 1620 (541 ст. in 12°); Ганав 1629 (ст. 367 малої вісімки); ельзевірне видання геть-усіх Бузбекових писання: «A. G. Bus-

¹⁾ Цей заголовок ватякає на той факт, що сім тому літ перші два Бузбекові «листи» самовільно надрукував, без авторового дозволу, Люд. Карріон—під титулом: «Itinera Constantinopolitanum et Amasianum et de re militari contra Turcas instituenda consilium» (Антверпен 1582).

bequii Omnia quae exstant» (Лейден 1633; ст. 598 in 24°)¹), таке саме вид. 1660 (того самого року передрук. і в Оксфорді). Потім відомі видання «Епістол»: Ляйпциг 1688, Базель 1740. Німецький переклад—Франкфурт 1596; по французьки: Париж 1646.—Фландрієць Бузбек, дуже освічена й талановита людина, був дипломатом німецького імператора Фердинанда та його наступників, і оті чотирі дуже змістовні «Епістоли» виникли як результат його восьмилітнього при дворі турецького султана перебування в характері посла од імператора Фердинанда.

23) Ж. Ж. Буасар[д][1528-1602]: *Vita et icones Sultanorum Turcicorum, principum Persarum aliorumque illustrium heroum heroinarumque, ab Osmane usque ad Mahometem III*²). Ad vivum ex antiquis metallis effictae, primum ex Constantinopoli D. Imp. Ferdinando [† 1564] oblatae, nunc descriptae et tetrascichis succinctis illustratae a Ja. Jac. Boissardo Vesuntino. Omnia recens in aes artificiose incisa et demum foras data per Theodorum de Bry Leod. civem. Франкфурт на Майні 1596, ст. X + 361, in 4-to.—Буасар, латинський поет XVI в. і заразом художник-археолог, зроду був француз із Безансона (Boissardus Vesuntinus) та через свій художній нахил до циганського життя ще замолоду почав тинятися по світах, а пізніше не міг жити на батьківщині ще й через те, що пристав до гугенотів. Довгенько жив Буасар в Італії, жив і в турецько-підданій Греччині—на островах Архіпелага, побував і в Царгороді і вивіз ізвідти до Німеччини всякі антикварні колекції, в тому числі збірку султанських та інших турецьких портретів (icones). Він їх—як видно з вищепоміщеного заголовка—підніс був імператорові Фердинандові (пом. 1564), що в його державі Буасард оттоді найбільше й перебував (переважно жив Буасард у Меці, там і помер). В якій мірі ті *Icones* відповідають реальній дійсності, сказати важко. Існ., портрет еміра-Османа, основника османської династії, є явна фівція, як не Буасардова, то тих людей, од кого Буасар дістав того портрета ; адже напевне ніхто ніколи не малював Османової парсуни. Та й портрет пізнішого султана Мехеммеда II Завойовника має в Буасардовій колекції хіба далеку схожість із тим образом, що намалював з натури для самого Мехеммеда II талановитий італійський мальяр Джентіле Белліні³). Найближчі до живих оригіналів були, очевидчаки, ті нумери з Буасардової збірки, які малювали сучасних Буасардові живих людей XVI в. До портретів пододавав Буасар і життєписи, часом коротенькі, часом довші. Джерелом для цього був Буасарові почести П. Джовіо (диви передмову до «Vita et icones» ст. IV); почести став за джерело «той турецький літопис, [= кадия Джемалія XVI в.], що його привіз із Царгороду до Відня імпе-

¹) На стор. 8-11 цього ельзевірного видання 1633 міститься Бузбеків життєпис.

²) В первописи надруковано (чи, точніше, вигравірувано): «usque ad Mahometem II» (не III). Тільки-ж це явна помилка, що зробив її ритівник (де-Брі). Во сам Буасар у кінці книжки (ст. 356) зовсім точно зазначає, що доводить свою працю до 1595 р., коли помер Мюрад III, «Muchemete-filio Imperii successore relicto». А цей Мюрада III filius і був Мехеммед III-ій.

³) Фототипічну репродукцію з Беллінієвого портрета Мехеммеда II можна знайти прим. у розвідці L. Thuasne: Gentile Bellini et sultan Mohammed II, Париж 1888

раторові Фердинандові Гієронім Бек, а переклав на німецьку мову І. Годье, потім під заголовком *Annales Turcici — I. Левенклав* (Icones ст. 1)¹). Але безперечно — і це ми далі побачим — були в Буасара ще інші європейські джерела.

Зміст Буасардових «Vitae et icones» такий:

Передмова (ст. III-X).

Декільки вступних слів (ст. 1-3).

Життеписи з портретами: Осман (ст. 4-8); — Баезід Йилдирим (ст. 10-14); — Сулейман Баезідович (ст. 16-18); — Муса, його брат (ст. 20-22); — Мехеммед I (ст. 24-26); — Мюрад II (ст. 28-38); — Мехеммед II Завойовник (ст. 40-46); — Баезід II (ст. 48-62); — Скандербег² (ст. 71-77 + 71-72³); — Скандербег'ова жінка Donice (ст. 74-76); — Скандербег'ів небіж Ameses Castriota (ст. 78-82); — албанець Tanusas Thopius (ст. 84-86); — албанець Mosachus Golemius (ст. 98-99 + 99-92); — Торлак-дервіш (ст. 94-99⁴); — кизилбаш Teckel Scachoculis (ст. 100-105), — що його живого спалив шах-Ісмаїл⁵; — Ismael Sophi, Persarum rex (ст. 102-114); — Мустафа-паша (ст. 116-120), — що ганебно загинув од Селіма I; — Сінан-паша, теж Селімових часів (ст. 122-126); — Селім I Грізний (ст. 129-139); — єгипетський султан Кансу Гаврій (ст. 140-145); — його наступник Туманбей (ст. 147-151); — каїрський суддя Orchamus Gobaeus (ст. 152-154); — його жінка Salomahе (ст. 156-157).

Без усяких портретів подається стаття «Mameluci» (ст. 158-163). А далі знов ідуть життеписи з портретами:

Юнас-паша (ст. 164-168), часів Селіма Грізного; — його дружина Манто (ст. 170-171); — Сулейман Пишний (ст. 172-202); — Сулейманова жінка Росса чи Роксолана (ст. 204-209⁶); — Ібрагім-паша, Сулейманів везір (ст. 210-216); — адмірал Хасан-бей — александрієць (ст. 218-222); — його жінка Tamira (ст. 224-226); — Давид, цар Абесинський (ст. 228-233); — Сінан-Чофут (*hoc est Judaea*) (ст. 234-240); — Сулейман-паша, часів султана Сулеймана Пишного (ст. 242-247); — Лютфі-паша, великий везір (ст. 248-252); — адмірал Урудж Барбароса (ст. 254-258); — його брат Хейреддін Барбароса (ст. 260-270); — Mule Assam, rex Tuneti (ст. 272-281); — його дядько Dorax Alarbaeus, cognomento Abusaidas (ст. 282-286); — Абусаїдова жінка Cleone, quae et Calyne vocabatur (ст. 288-293); — перський шах Tammas Sophi (ст. 294-300)⁷; — його жінка Corasi, sive ut alii volunt Martha (ст. 302-304); — Тагмаспів вельможа Ulamas Begus (ст. 306-312); — Olyndus Arabs natione ex Adene (ст. 314-317), часів Сулеймана Пишного та шаха-Тагмаспа; — його жінка Medabe (ст. 318-319); — султан Селім II, Роксоланин син (ст. 320-329); — Мустафа-паша, навчитель Селіма II (ст. 330-337); — Мюрад III (ст. 338-350 + 353-356).

Альфавітний показчик (= ст. 357-361, не пагіновані).

24-25. Аптекар-німець Фридр. Зайдель: «Записки» (1591-1595), та чех Вацлав Вратислав з Митровиць (1576-1635): «Přihody» (1591-1595), писані 1599 р. I Зайдель і молодесенький чех Вратислав належали до чималого посольського гуртку барона Фр. фон-Креквіца (теж чеха зроду), що виряжено було з Відня 1591 р. од імператора Рудольфа II до Царгороду для

¹) Про епохальні Левенклавові писання мова у нас нижче, під № 28.

²) Пагінація в Буасардовій книзі дуже недбала: однаковими цифрами нераз пагінуються неоднакові сторінки, і навпаки — в суцільному, ніде неперерваному тексті трапляється перерване пагінування.

³) В зменшенному вигляді я передрукував малюнок «Торлак» у своїй «Історії Туреччини», К. 1924, ст. 32.

⁴) *cut auctor est Spanduginus* (ст. 105).

⁵) I Сулеймана Пишного, і українки Роксолани портрети передрукував я в «Історії Туреччини», К. 1924, ст. 133 та ст. 187.

⁶) Буасар відмінює Тагмаспове ім'я так, що род. звучить Tamiae, а західний — Tamsham.

пересправ про Угорщину. Цікаво, що, не встигло імперське посольство в'їхати до Туреччини, як один з членів перейшов на турецьку віру, а незабаром потурчivсь і другий з посольського гуртку, та й то гофмайстер¹⁾. Коли-ж поміж Туреччиною та імператором спалахнула війна (1593), тоді турки посадили посла фон-Креквіца в Замок на Сім веж, а його сюіту повернули в невольників на галерах чи де-інде, і тільки 1595 р. посольство було одозволено та й виїхало на батьківщину. І отож ми од цього посольства маємо:

а) записки посольського аптекаря Фридріха Зайделя (Fr. Seidel): *Denkwürdige Gesandtschafft an die Ottomannische Pforte* (в друков. видання Görlitz 1711). Зайделеві записи мають вагу не тільки для історії самого посольства (бо Зайдель, через свою медичну професію, був трохи більший до посла фон-Креквіца, ніж інші члени посольства), мають вони й ширшу вагу—для історії самої Туреччини. Зайдель був людина інтелігентна й спостережлива. Кажучи про турецький побут, він спиняється не тільки на поверхових дрібницях, які сами кидаються в очі кожному чужоземцю, ба зазирає і в економічний побут тодішньої Туреччини, говорить про державні фінансові заходи. З об'єктивністю може Зайдель і похвалити те, що вважає за путяще, приміром, великий порядок і добрий лад у турецькому війську, а до того він заразом робить дуже невигідні паралелі з грабіжницькою поведінкою та сваволею вояків європейських (ст. 90).

б) Друге писання, яке ми од того посольства маємо, то згадані «*Přihody V. Vratislava i t. d.*», що теж викликають до себе й загальніший інтерес, як дуже цікава картина внутрішнього побуту Туреччини XVI в. з підданими її краями. Друком вийшли «*Přihody*» тільки в XVIII в. (Прага 1777, вид. Пельцель); пізніше видання — 1807, 1855; 4-те вид. 1875, а найкраще — 1906). Для Росії спопуляризував Вратислава зроблений під час російсько-турецької війни 1877-1878 року переклад К. Победоносцева: «Приключенія чеського дворяніна Вратислава в Константинополь въ тяжелой неволѣ у турокъ, съ австрійскимъ посольствомъ въ 1591 г.»; 1-ше вид. Спб. 1877; нове вид., Москва 1904. Був, очевидчаки, переклад старий англійський, бо з нього—німецький: *Des Freyherrn von Wratislaw: Merkwürdige Gesandtschaftsreise von Wien nach Constantinopel, so gut als aus dem englischen übersetzt* (Лейпц. 1786); новий англійський—Лонд. 1862 (перекладач—Вратислав, очевидчаки, авторів нащадок)²⁾.

Ми подамо зміст «Приключеній Вратислава» за російським перекладом К. Победоносцева, Спб. 1877 (in 16-о).

Ст. I-XX. Отъ издателя.

Ст. 1-56. Книга I—Подорож ціарського посольства з Відня через турецьку Угорщину, Сербію та Болгарію і приїзд до Царгороду.—Тут позначніші сторінки:

¹⁾ Це все ми знаємо з записок і Зайделя і Вратислава.

²⁾ Ширше про Вратислава, про якого пишуть усі нариси історії чеського письменства, див. ще ѿ П. Матковича: *Готованja po balkanskem poluotoku XVI ujeka* (Загреб 1897) в 130 т. «Rad» (юго-слов. Акад.), де взагалі є цікаві вказівки і про інших вольних чи невольних подорожніх, що одвідали тоді балканську Туреччину.

Про виховання яничарів (ст. 4-6). Турецькі лазні й турецька охайність (ст. 12-15). Каравансараї та імарети (ст. 29-32; пор. кн. II, ст. 74) Турецька побожність, «якою ці погані перевищують нас-христіян» (ст. 33-34). Любов турків до квіток (ст. 45). Страшеннє турецьке хабарництво; гроши—единий талісман (ст. 46-47).

Ст. 57-118, кн. II—Перебування ціарського посольства в Царгороді. Цікавіші сторінки:

Турецькі паші—з христіян-рене атів; життеписи деяких (ст. 57-61). Приняття посольства в дівані та у султана (ст. 62-70). Турецька побожність і забобонність (ст. 76-77; ст. 83-85); побожне годування котів, собак, ворон, риб (ст. 81-82). Атмайдан; ківні та інші забави (ст. 76-80). Пілігрими часом сами себе сліплять, щоб нічого вже не бачити після Мекки, «де поховано тіло іхнього розпутного пророка» (ст. 83-84). Галатська башта—політична тюрма (ст. 89-91). Шлюб і весілля (ст. 85-86; ст. 94-97). Історія вже засватаної дівчини-грекині, як її присилував вийти за нього, а не за християнина-жениха, старший султанський чауш (ст. 91-94); зрада тієї дружини з першим коханцем (ст. 97-100); опис смертної карі для обох; жінку з незапнутим обличчям, вдягнуту в дороге вбрання—втопили, а парубка—повісили ребром на таку (ст. 101-105). Інші турецькі смертні карі (ст. 105-106; порівн. кн. III, ст. 192-193). Турецьке жиноцтво (ст. 106-108); жіноча лазня, «що збудувала дружину турецького султана, русинка з роду» (ст. 108; очевідочки, по-кійна Роксолана). Як привезено до Царгорода триста бранців і бранок з війни (ст. 109-110); невільничий базар, де малих дітей продають окремо од матірок; жахливе становище невільників (ст. 110-111).

Ст. 119-200, кн. III—Посольство під арештом і в неволі.

Окремі сторінки: Виступ турецького війська в священний похід (ст. 128-129). Заарештоване посольство ведуть до шибениць і до моря, ставлячи їх під загрозу смерті і намагаючися приневолити до перехода в мусулманство (ст. 130-137). Замкнення (ст. 137) до Чорної башти (куди з Царгорода треба іхати «чайкою, тобто шостивесловим катером», кн. IV ст. 202 і 204).—Гешта цієї третьої книги (ст. 137-200)—то безперечно найдаважніша частина всенських Вратиславових «Priloh»: дуже драматичний і докладний опис побуту христіян-невільників. Для ілюстрації українських дум треба звернути увагу на гнітючий опис галерної служби прикутих рабів, під доглядом ключника-потурнака (ст. 152-155). Гроші, переслані з батьківщини «переказовим листом», не дійшли до невільників (ст. 199-200).

Ст. 201-238, книга IV—Визволення з тюрми і поворот до рідного краю:

Як настав новий великий везір, то султан дав наказа визволити посольство; тільки ж начальник тюрми не хотів виконати султанського наказу, якщо невільники не виплатять йому умовленого хабаря (ст. 209); а Вратиславові загрожувало вічне поневолення іще й через його молоду вроду, «бо турки, особливо потурнаки, охочі до молодих парубків» (ст. 204)¹. Безсердечність венецьких купців у Галаті, а так само й послів французького, венецького та англійського, що не хотіли позичити австрійським невільникам 200 дукатів (ст. 209-210). Невільників знов мучили в тюрмі, аж доки прислано їм було через венецького купця потрібну суму (ст. 215-216). Поїхали з Туреччини поволі, вкупі з колосальним султановим військом, що йшло походом на австрійську Угорщину; по-при своїх велетенських розмірах турецьке військо посувалося раз-у-раз без усякого галасу і в повному порядкові: «у нас од двадцятьох вояків більше буває крику й непорядків, ніж у них од п'яdesятох тисяч» (ст. 219)²). Загрозою для життя визволених невільни-

¹⁾ Пор. у кн. II, ст. 85: «В тутешніх місцях молодим хлопцям загрожує чимала небезпека». Посол фон-Креквіц приневолений був з цієї причини не випускати молодого Вратислава кудись самого-одного (ст. 85).

²⁾ Ми вже бачили, що й аптекар Зайдель, який їхав теж із цією османською армією, дуже похвалив (ст. 90) добрий лад тієї колосальної армії. Зрештою, на цю турецьку особливість звертають увагу трохи чи не всі європейські подорожні і. XV і XVI віків

ків являлися недисципліновані татари, що грабіжницькими ватагами літали скрізь по околицях (ст. 227-228). Їм було байдуже навіть до султанських перепускних грамот, так само як і до посвідчень приділеного до бранців яничара-охранника (ст. 229). Ст. 239-248 — Прим'чання отъ и з д а т е л я:

Яничары (ст. 239-241; пор. вступ, ст. XVII-XIX: виписка з Бузбека). Турецька монета (ст. 241). Сигетъ (ст. 242). Селимъ и Балязидъ (ст. 242-243). Константинополь (ст. 243). Фамагуста (ст. 244). Русская (sic!) Султанша (ст. 244-246). Синанъ паша (пом. 1596; ст. 246). Жестокости [христіанъ] подъ Гатваномъ (ст. 246-248).

Історичні примітки, подані од перекладача - Победоносцева, носять популярний характер, і позичені вони живовидячки з нім. історії Туреччини Цінкляйзена, без особливої точності. Та їй переклад з чеського тексту на російське залишає багато побажати: от, транскрипція турецьких слів і реченів з латинського алфавіта на російський вийшла у Победоносцева страшенно плутана; або, знов—«Велика Паланка» обернулася в російському перекладі (ст. 29) в «Велику Полляпку».

26). В 1590-их роках, як сталася поміж Туреччиною та Німеччиною вищезгадана тяжка угорська війна (що привела посолство фон-Креквіца до тяжкого поневолення), ми маємо декільки збірних напів-політичних, напівісторичних писань протитурецького напряму, що в своїй сумі, згуртовані одно з одним, освітлюють турецьку історію не в окремих моментах, а загальніше. До таких належить збірка, що склав David Chytraeus (так він підписався у передмові, а на титульній сторінці немає його імення): *De causis magnitudinis Imperii Turcici et virtutis ac felicitatis Turcarum in bellis perpetuae—Uberi Folietae i. t. d.* (Лейпциг 1595),—невелика книжка in 16°, без послідовної пагінації. Після статті чи промови Уб. Фольети (складеної вже після Лепантського бою, тобто після 1573) йдуть: 2) Бузбек—Порада, як воюватися проти турка;—3) *Dolum Diogenis*—на ту саму тему;—4) Промова Франциска de Frangipanibus на Ратисбонському з'їзді 1541 р.;—5) Дві протитурецькі промови кардинала Висаріона Нікейського, ще XV в.;—6) Іоахим Камерарій—сенаторська промова про війну з турками;—7) Коротка турецька історія, од монголів до 1593 р.;—8) Оповідання про Кипрську (вен.-тур.) війну 1570-1571.

27). Значно багатші всезбірки Мик. Рейснера (1546-1602), професора юриста ще й ректора в Єні. Nic. von Reusner: а) *Epistolarum Turcicarum variorum auctorum libri XIV* (Франкф. 1598),—рясний збір і давніх і нових артикулів про Туреччину, яку Рейснер скомпілював, повернувшись з німецького посольства (1595) до польського короля Зигмунта III, де йшла мова про антитурецьку лігу; - б) Тоді-ж таки Рейснер подбав про видання чималого трактату, або—краще сказати—низки трактатів Ioana Штурма (*Sturmius*): «*De bello adversus Turcas perpetuo administrando ad Rudolphum II Romanorum imperatorem, Jena 1598;* т. I—л. л. 219; т. II—л. л. 51 + не-нумер. 31 in 8° (дата на останній сторінці: «Страсбург 1578»). в) *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad nostram aetatem gestarum narrationes* (Франкф. 1603),

Згадаймо, хоч-би, француза деля Брокіера 1430-их рр., який завважає, що невеличка купка французів, де буде дунг десятеро люду, робить більше галасу й крику, ніж ціла тисяча турків (вид. Шеффер, Пар. 1892, див. ст. 73 та 221).

ін 4⁰, — ця Рейснерова збірка різних чужих писаннів дає більше, ніж обіцяє заголовок, бо тут, прим., є Порсієве оповідання про війну між султаном Мурадом III і перським шахом Мехеммедом Ходабенде. — г) Єсть у Рейснера ще й інші компілятивні видання всяких писань про Туреччину.

28. Початок справжнього наукового розроблення турецької історії. Левенклав видає джерельні «Османські літописи» (1588), інакше — «Турецькі хроніки» (1590), та оброблює за турецькими джерелами «Історію Турків» (1591, 1595).

28) Епохальну вагу мали праці солідного візантолога¹⁾ й туркознавця, почасти знавця й московської та польської історії — **Левенклава** (Löwenklau, Hans Lewenklaw von Amelbeurn, Jo. Leunclavius Amelburnius). Ганс Левенклав народ. у Вестфалії 1533, пом. у Відні 1593. Він, замість професорувати на катедрі грецької мови в Гайдельберзі, багато попоїздив по Туреччині, збираючи матеріали і для історії Візантії і для історії Туреччини, та й навчився читати турецьких істориків у первописі. Результати своїх довголітніх студій над османською історією він на 1588-1591 рр. подав у двох величезних працях, де єсть і переклади з турецьких хронік (принаймні кадия Джемалія XVI в.), і власні Левенклавові досліди, і — нарешті — науково збудований детальний виклад усенької турецької історії. Ідучи за тодішнім ученим звичаєм, Левенклав писав свої праці мовою латинською, та рівночасно сам таки він дав і про вімецький переклад того, що писав.

а) Один з тих його туркознавчих фоліантів зветься по-латині: *Annales sultanicorum Othmanidarum a Turcis sua lingua scripti; Ioannes Leuncavius... latine redditos illustravit et auxit usque ad annum MDLXXXVIII*, Франкфурт на Майні 1588 (посмертне видання 1596). — По-німецьки ця праця зветься: *Neuwe Chronica Türkischer nation, von Türkchen selbs beschrieben*, Франкф. 1590 (редакція самого Левенклава; посмерт. вид. там-таки 1595).

б) Другий такий Левенклавів фоліант зветься по-латині: *Historiae musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*, Франкф. 1591. — В німецькому виданні ця праця має заголовок: *Neuer Musulmanischer Histori Türkischer Nation... Geschichten, achtzehn Bücher*, Франкф. 1595 (де видання — посмертне; тут німецький переклад з латинської мови йде лише у деякій частині од самого Левенклава).

В «Annales» (чи «Neuwe Chronica») Левенклав подав у перекладі з турецької мови османську історію кадия Мюхіеддіна Джемалія (од зачнування Османської держави до 1550 р.)²⁾ і сам дописав дальший виклад до 1590 р., та ще додав він до перекладу з Джемаліової хроніки багато власних уваг, почасти в вигляді критичних екскурсів («Pandectes»); по-при все те, цей Левенклавів том більше являє собою сирові матеріали та під-

¹⁾ Bursian: *Gesch. d. klass. Philol. in Deutschland*, I (Мюнх. 1883), ст. 234 і д.

²⁾ Джемаліеву хроніку зве Левенклав: «хроніка, що її з Царгорода привіз Бек» (Jeronimus Beck von Leopoldstorf). Часом звуть її «хровікою», що переклав Годьє Шпігель, — це тому, що першим перекладачем цієї Джемалієвої хроніки був Gaudier-Spiegel, — товмач імператора Фердинанда I («a meagre chronicle», «сухорлява хроніка», як її характеризує Гіббон, лонд. вид. 1862, ст. 1119; рос. пер., том VII, М. 1886, ст. 149; «one of the earliest and most useful chronicles of the Turkish empire», характеризує Джемаліеву працю Rië в «Catalogue» турецьких рукоп. Брит. Муз., Лонд. 1888, ст. 47).

готовчі нариси, ніж наукову обробку. За те в «Historia» (нім. *Neuer Histori*) Левенклав переробив османську історію вже в стрункій системі, часто покликаючися на своє попереднє видання Джемаліової хроніки, повне його уваг-додатків; тут у Левенклава в цій «Гісторії» слідно також, що він користується не тільки вже виданим у світ Джемалієм, ба й ще невиданими османськими істориками, як, от, Нешрій Брусський (пис. бл. 1485-1495) та Сінан-челебій Бігіштій (пис. між 1496-1512)¹⁾. Таким чином од Левенклава Європа вперше познайомилася безпосередньо з турецькими істориками, і це був велетенський ступінь наперед в історичній європейській науці.

Докладний заголовок 1-ої з двох згаданих праць І. Левенклава — такий:

Neue Chronica Türkischer nation von Türcken selbs beschrieben. Volgends gehemt unnd in vier Bücher abgetheilt.

Das Erst (= ст. 1-53, переклад з турецького). *Gitabi Teuarichi, Chronic oder Zeitbuch der Fürsten Osmanischen Stammens: von ihrem Ursprung, Auffnehmen, Regiment, Gewalt, Kriegen, Tugendt, Untugendt, succession, vom ersten Osman Chan bis auff den Sultan Suleiman Chan* (себто до Сулеймана Пишного) *und das 1550 Jar Christi. Welches der Edel und Gestreng Herr Jeronimus Beck von Leopoldstorff etc. im nechstfolgendem 1551 Jar von Constantinopol mit sich bracht* (Це хроніка Джемалія, † 1550, в перекладі, без тур. тексту. Перекладачем був імперський товмац Hans Gaudier, на прозвання Spiegel, а Левенклав порівняв його переклад з турецьким первописом).

Das Ander (= ст. 54-150). *Von Türkischen Geschichten, die nach dem 1550. Jar Christi biss auffs 1590 zugetragen* (а в середині книги, на ст. 54, додано ю заголовку 2-ої частини: *Gestellt durch Hansen Lewenklaw, welcher neben andern Sachen auch den langwehrenden Krieg der Türkchen wider die Persianer aussführlich verfasset aus gründlichem Bericht, so er auff seiner Reyss in Türkkey von glaubwürdigen Leuten eingenommen*).

Das Dritt (= ст. 151-434). **Pandectes** Türkischer Histori, Das ist vollkomner Bericht allerley Türkischer Sachen und Erklärung derselben (В цих «Пандектах» Левенклав дає 155 поясняючих статей до перекладу Джемаліової хроніки. Це — екскурсія різнобірного змісту, що освітлюють визку малозрозумілих для європейця або навіть спірних пунктів в історії турків, їхній побут, релігію з дервишеством, географію османської держави, етнографію турецько-підданих народностей або сусідніх (напр. козаків)²⁾ і т. і. Наприкінці III-ої книги подається ходяче пророкування, що іслям, як почався з меча, так і кінець йому буде од меча).

Das Viert (= ст. 435-535). Etliche Particular Beschreibungen mercklicher und zur Türkischen Histori gehörigen Geschicht (Оповідається, як облягав Сулейман Піпний столицю Віденсь 1529 р., оповідається за двірське свято обрізання, та за двірське весілля. Додано докладного альфавітного покажчика до всіх чотирьох частин).

Alles jetzo durch Hansen Lewenklaw von Amelbeurn unser Teutschen Nation zu sonderm Nutz und Wolgefalen zusammen gefasset, gestellt, übersehen unnd in Truck verfertigt, 1595³⁾. Gedruckt zu Frankfurt am Mayn.

¹⁾ Замість іменнів «Нешрі» та «Бігішті» Левенклав цитує імення членів посольства, що їм належали рукописи: von Hanwald (=рукопис історії Нешрієвої) та Veranzius (себ-то Вранчич; =рукопис історії Бігіштієвої). Див. напр. в «Neuer Mus. Histori» (1595) ст. 215 в оповіданні про Тімуреве напастя та про Ангорський бій 1402, де Левенклав попереду викладає події «за рукописом фон-Ганівальда» і заразісінько після того — «за рукописом Веранцієвим». — Завважити варто, що Й Гаммер не знав, що ім'я автора »Веранцієвої історії« в Бігіштій; він її звє: «невідомо чия стара хроніка»; див. Hammer: Hist. de l'emp. Ottoman, т. I, Пар. 1835, ст. XXIV.

²⁾ Про козаків див. у Левенклава ст. 110, 115, 145, 146.

³⁾ Перше видання — 1590 р., але я користуюся оцім, 1595 року.

Другої праці заголовок—такий:

Neuer Musulmanischer Histori Türckischer Nation von ihrem Herkommen Auffnemen Geschichten. Auch ihrer Sultan oder Keyser Leben und Verrichtungen, wie sie auff einander gefolgt biss auff Suleiman den andern dieses Namens. Achtzehn Bücher Vermassen auss ihren selbs eigenen Historien und geschriebnen Büchern trewlich und fleissig zusammen gezogen, beschrieben und auss dem Latein verteutscht, dass dergleichen von ihren Sachen und Geschichten nichts so gründlich und eigentlich an tag kommen. Sampt zu ende angehengtem vollkommenem Register. Gestellt durch Hansen Lewenklaaw von Amelbeurn. 1595. Mit Rom. Keys. Maiest. Gnad und Freyheit Gedruckt zu Frankfurt am Meyn. Ст. 12 (непагінований ф'єстун про велику вату турків) + 20 (генеалогіч. таблиці) + 476 (історія османів на 18 книг) та як-найдокладніший покажчик (31 ст. ненумер.).

Непагінований в ступ звється: «Discurs und Vorred vom jetzigen Stand Türckischer Sachen».

Тут Левенклав признається, що він попереду був відчуває жах перед важким тягарем тієї праці, яку він задумав — написати турецьку історію, і лише свідомість громадської користі приневолила його покласти на себе це тяжке завдання. Левенклав не належить — так каже він — до тих мрійників-европейців, котрі ладні кинутися в ярмо твердої монархічної турецької влади, сподіваючися, що тоді настане золотий вік на землі. Він, звичайно, не спориться, що в турків є не одна похвальна ріса, «яка засліплює очі її душі багато-декому». От, людям чужої віри турки дозволяють держатися своїх релігійних поглядів і не тягнути їх за це до інквізії. Мають турки любов до знаттів, та їй то не до сухошкільних, а корисних для життя. Влада в них — монархічна, ще їй до того спадкова, а не виборча, як у Європі. Судівництво вони мають швидке й справедливе, тимчасом як европейський суд — в корінні зіпсований через канцелярську тягавину, клопотання та адвокатське закарлющтво¹⁾. З чого в турецькому державному ладі варто повчитися, того Левенклав не заперечуватиме і не ховатиме; тільки-ж йому відомі — негативні боки турецької історії та життя та народної вдачі, і він добачає познаки, що вже розпочався в Туреччині державний розклад. Тому критична історія Туреччини, що він її подає як вислід багаторічного свого посідющого працювання над перводжерелами, безперечно повиннастати в пригоді для громадянства, з осібна для німецьких володарів, які мусітимуть воюватися проти турків.

Що ж до Левенклавового викладу турецької історії, то порядок у нього такий:

Викладаючи Левенклав турецьку історію, oddae перві шість книг (ст. 1-208) сельджукам та османському XIV ст., аж доки наступувє Тімур. — Тімурівій навалі, османському лихоліттю й заколотові та султанові Мехмедові I Челебієві присвячено книги VII-XIII (ст. 209-297). — Всі інші п'ять книг, XIV-XVIII (ст. 297-476) присвячено дальшим п'ятьма султанам, кожному осібна книга: Мурадові II, Мехмедові II, Баезідові II Святому, Селімові I Грізному та Сулейманові I Пишному.

В старому паризькому XVII в. виданні *Corpus-a візантійських істориків* додано до «Історії Турків Лаон. Халконділи» ще й Левенклавові *«Annales sultanorum Othmanidarum»* та *«Pandectes historiae Turcicae»*. В боннській серії: *«Corpus scriptorum historiae Byzantinae»*, де знов видано того Халконділу (Бонн 1843), вже Левенклава нема (див. про це в Бекеровій передмові до боннського видання, ст. 6).

Із студій Левенклава над історією Польщі та Московії зазначимо: *Commentatio de Moscorum bellis [XVI в.] adversus finitimos gestis* в дод. до Герберштейна (Баз. 1571) та в Пісторієвій збірці польських істориків, з тт. (Баз. 1581) — передше од його капітальних праць над історією Туреччини. Як бачимо, підготований був Левенклав до писання турецької історії дуже всебічно.

¹⁾ Пор. у мене розділ: «Туркофільство в Європі XVI в.» в «Іст. Тур.» К. 1924, ст. 200-221.

